

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 2, No.70, 2026

Received: 07/01/2026 Accepted: 24/03/2026

Administrative Records of Karabakh Region and the Reflection of Political and Social Transformations during Iranian, Ottoman, and Russian Domination (1595–1897)

Sina Hosseinpour Asl

Ph.D. student, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran
hoseinpourasl@yahoo.com

Goodarz Rashtiani *

Assistant professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran
rashtiani@ut.ac.ir

Abstract

The region of Karabakh situated at the nexus of political and social conflicts over the past three centuries experienced diverse administrative systems under Iranian, Ottoman, and Russian rule, which has given rise to competing historical narratives. This study uniquely analyzed 4 sequential administrative records spanning the Safavid (Ijmāl Register, 1595 CE), Ottoman (Mufaşşal Register, 1727 CE), and Russian periods (Reports of 1823 and Censuses of 1886/1897). Together, these documents provided an unparalleled continuous dataset for regional historical analysis. The research aimed to determine the nature and methodology of these records, trace their structural and content evolution, and correlate their data with contemporary socio-political events. The findings indicated that each record reflected the administrative logic and state policies of its time, mirroring shifts in governance and population structure. Discrepancies in the data were primarily attributable to the differing objectives and implementation mechanisms of each era. Through comparative analysis, this study offered a deeper understanding of the administrative and social history of Karabakh.

Keywords: Karabakh, Census, Caucasus, Iran, Ottoman, Russia.

Introduction

Locally, Karabakh witnessed a fundamental tension between two opposing social orders: one rooted in the Iranian bureaucratic tradition and Turkman tribal culture and another based on Armenian church authority and feudal aristocracy. Translocally, the region oscillated between the dominance of three major powers: Iran, the Ottoman Empire, and Russia. Consequently, historical source descriptions of Karabakh were often fragmented, numerous, and sometimes contradictory. The surviving administrative registers were thus pivotal, offering precise data for cross-verification with other historical accounts. Their exceptional continuity—providing structured administrative data from the late 16th to the late 19th century—was unmatched for Iranian provinces and offered a unique opportunity to study political, administrative, and demographic transformations. Historical

* Corresponding author

historiography concerning Karabakh generally fell into 3 categories: official external histories, local Armenian chronicles, and the *Qarabağnāmes*. Official histories offered limited internal details, often focusing solely on military roles. Armenian sources, while significant, frequently lacked precision due to their authors' aristocratic backgrounds and inherent bias against Iranian rule—particularly against the Javanshir dynasty. The *Qarabağnāmes* written under Javanshir patronage (though published later under Russian oversight) provided detailed geographical accounts but contained exaggerations. The administrative registers overcame these limitations by offering precise social, political, and economic data, thereby enabling the verification of contemporary historical works and reflecting the region's administrative and bureaucratic framework.

Materials & Methods

This research was based on a comparative analysis of 4 key administrative records related to Karabakh Province: the Ottoman registers (Ijmāl of 1003 AH/1595 CE, Mufaṣṣal of 1137 AH/1727 CE, and Ijmāl of 1144 AH/1732 CE) and the Russian surveys (Report of 1823 and the Censuses of 1886/1897). Each register was compiled within a distinct administrative and bureaucratic framework, resulting in fundamental structural and content differences. The analysis focused on comparing the fiscal focus of the Ottoman records, the tribal categorization of the Safavid period, and the modern ethnic and religious categorization of the Russian era. The study traced the evolution from land-based taxation methods to modern population enumeration techniques across these three imperial epochs.

Research Findings

The Ottoman Ijmāl Register of 1595 CE *Created after the Ottoman Conquest:* This register was primarily fiscal in nature, detailing annual taxes based on land tenure types (*khāṣṣ*, *za'āmat*, *tīmār*, or *milk*). It organized data geographically into six *līvās*, encompassing *qaḍās* and *nāḥiyas*. Crucially, the register revealed demographic upheaval following the Safavid collapse: approximately 14.7% (161 villages) were marked as "empty and ruined", heavily concentrated in the Dizak/Arasbar region, reflecting the migration of pro-Safavid groups. Data on Muslims, particularly tribal affiliations (such as Qajar, Otuziki, and Duzdhar), were detailed. However, Armenian demographic data were notably vague. Calculations based on the non-Muslim head tax suggested only 6,435 individuals, and only 16 villages were explicitly marked as "Armenian", ignoring known centers like Gandzasar.

The Safavid Daftar-e Mofarradāt-e Ajam: Although not extant and known only through Ottoman documents, this register suggested a more granular census methodology, meticulously recording men over 15, family members, and even Christian clergy. This indicated an advanced administrative accounting system in place prior to the Ottoman takeover.

The Ottoman Mufaṣṣal (1727) and Ijmāl (1732) Registers: These registers showed a more organized fiscal structure but also documented severe damage, particularly in Ganja. They noted the migration of tribes, such as the Kabirli to Russia, as a result of ensuing insecurity. The Ijmāl of 1732 also separately recorded taxes from regions not submitting to Ottoman administration—such as Khachen-Gerger—indicating ongoing local resistance.

The 1823 Russian Compiled Report of Karabakh Province: This report reflected a transitional system organized by *mahāll* (districts or tribal units). Based on interviews with local begs and *meliks* (who may have understated figures to evade taxes), the report detailed the newly founded city of Shusha. Contrary to later Armenian histories that claimed Armenian dominance, the overwhelming majority of household heads listed in the section of Shusha were Muslim or Turkman, with the largest quarter being "Tabrizli" (162 households), reflecting recent resettlement policies under the Javanshir Khans. The report also documented population cleansing in highland areas following 18th-century unrest, showing formerly mixed villages (such as Hasan Qaya) becoming exclusively Armenian.

The Russian Censuses of 1886 and 1897: These censuses employed a modern, detailed methodology based on ethnicity and religion. The 1886 data for the Shusha Uyezd (district), which incorporated key Karabakh areas, showed a total population of 352,858. In Shusha city, the population was 126,246 comprising 73,081 Armenians (58.36%) and 52,887 Tatars (Azeris), marking a significant demographic shift in the urban center compared to the 1823 findings. The 1897 census confirmed this urban trend but showed a marked decrease in the recorded Kurdish population across the region.

Discussion of Results & Conclusion

The comparative analysis traced several clear demographic waves: negative migration following the collapse of Safavid authority; population displacement and ethnic cleansing in the highlands during the instability of the 18th century (as evidenced by the loss of Muslim populations in Dizak/Arasbar); organized resettlement policies under the Javanshir Khans, which led to an initial Muslim majority in the newly established city of Shusha; forced migration during the subsequent Russo-Persian Wars; and finally, a pronounced demographic shift under Russian rule, resulting in significant growth of the Armenian population in urban hubs like Shusha. While the macro-structure—Muslims predominating in the lowlands (Aran) and Armenians concentrated in the highlands—largely persisted, the most critical and discernible change documented across these sources was the accelerated move toward "spatial and ethnic polarization" marked by the drastic reduction of mixed villages throughout the province.

دفتر دیوانی قره‌باغ و بازتاب تحولات سیاسی و اجتماعی در دوره‌های سلطه ایرانی، عثمانی و روسی (۱۵۹۵-۱۸۹۷م)

سینا حسین پوراصل، دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

hoseinpourasl@yahoo.com

گودرز رشتیانی* ، استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

rashtiani@ut.ac.ir

چکیده

منطقه قره‌باغ، به دلیل قرار گرفتن در کانون مناقشات سیاسی و اجتماعی در سه قرن اخیر، اشکال گوناگون و متنوعی از نظام‌های اداری و شیوه‌های حکمرانی را تجربه کرده است. ترکیب این موضوع با رویکردها و بینش‌های متنوع مورخان، به پیدایش روایت‌های تاریخی متعارض و گاه متناقضی درباره تاریخ این منطقه انجامیده است. در این میان، چهار دفتر دیوانی و گزارش اداری متواتر از دوره‌های صفوی (دفتر اجمال، ۱۰۰۳ق/۱۵۹۵م)، عثمانی (دفتر مفصل، ۱۱۴۴ق/۱۷۲۳م) و روسی (سرشماری‌های ۱۸۲۳ و ۱۸۸۶م) به‌عنوان منابعی منحصر به فرد در دسترس‌اند که از حیث استمرار و دقت داده‌ها در سطح منطقه‌ای، کم‌نظیر می‌باشند. این آثار می‌توانند به‌عنوان منابعی مهم در جهت تکمیل روایت‌های متناقض یا مبهم تاریخی راهگشا باشند. پژوهش حاضر درصدد پاسخگویی به سه پرسش اساسی است: نخست، ماهیت و اهداف تنظیم این دفاتر و روش‌شناسی احصاء داده‌ها. دوم، روند تغییرات محتوایی و ساختاری مندرجات آن‌ها در گذر زمان چگونه بوده است؟ سوم، نسبت اطلاعات این دفاتر با تحولات سیاسی-اجتماعی و گزارش‌های تاریخی معاصر چگونه است؟ یافته‌ها نشان می‌دهد هریک از این دفاتر، بازتاب‌دهنده منطق اداری و سیاست‌های حکومتی زمان خود بوده و تحولات ساختاری در نظام‌های حکمرانی و ترکیب جمعیتی منطقه را منعکس می‌کند. اختلافات موجود در داده‌ها، بیش از آنکه تابعی از تحولات وقت باشند، ناشی از تفاوت اهداف و سازوکارهای اجرایی هر دوره بوده و مطالعه تطبیقی آن‌ها به درک عمیق‌تری از تاریخ اجتماعی و اداری قره‌باغ می‌انجامد.

واژه‌های کلیدی: قره‌باغ، سرشماری، قفقاز، ایران، عثمانی، روسیه.

مقدمه و طرح مسئله

منطقه قره‌باغ در سطح محلی، دو شکل بنیادین و متعارض از نظم اجتماعی را تجربه کرده است: نخست، ساختاری متکی بر سنت دیوان‌سالاری ایرانی و فرهنگ ایلپاتی ترکمانی؛ دوم، نظامی مبتنی بر حاکمیت کلیسا و اشرافیت شبه‌فئودالی ارمنی. در سطح فرامحلی نیز این منطقه به‌تناوب، میان سه قدرت بزرگ ایران، عثمانی و روسیه دست‌به‌دست شده است. از همین رو، توصیفات منابع تاریخی درباره قره‌باغ، اغلب پراکنده، متکثر و در مواقعی متعارض‌اند؛ بنابراین، دفاتر دیوانی برجای‌مانده از قره‌باغ، نقطه عطفی در پژوهش‌های تاریخی این منطقه به شمار می‌روند؛ چراکه ضمن برخورداری از داده‌های دقیق، امکان تطبیق با داده‌های تاریخی و بعضاً راستی‌آزمایی برخی آثار را فراهم می‌کنند. همچنین، از این جهت که نمونه مشابهی از ولایات ایرانی سراغ نداریم که داده‌های دیوانی متواتر و ساختاریافته‌ای از آن، طی سه قرن متوالی، از اواخر قرن یازدهم هجری/شانزدهم میلادی تا پایان قرن سیزدهم هجری/بیستم میلادی، در دست باشد؛ اهمیت و جایگاه این دفاتر را دوچندان می‌کند. این تداوم استثنائی، ظرفیت منحصره‌فردی برای مطالعه تحولات سیاسی، اداری و جمعیتی قره‌باغ فراهم کرده است.

بررسی منابع تاریخی مقارن دفاتر دیوانی موصوف، حاکی از وجود سه جریان اصلی تاریخ‌نگاری در باب بررسی تاریخ منطقه قره‌باغ است: نخست، آثار فرامحلی؛ دوم، تواریخ محلی ارمنی؛ سوم، قره‌باغ‌نامه‌ها. در جریان نخست، داده‌های مربوط به قره‌باغ عمدتاً از تواریخ رسمی درباری وقت استخراج می‌شود؛ اما متأسفانه اطلاعات موجود

در این زمینه بسیار محدودند؛ چراکه توصیفات مورخان ایرانی عصر صفوی بیشتر به نقش نظامی قره‌باغی‌ها در نبردها توجه داشته و اطلاعات ناچیزی درباره اوضاع داخلی این منطقه ارائه می‌دهند (نک: [نطنزی، ۱۳۷۲، ص. ۸۶](#)؛ [ترکمان منشی، ۱۳۱۴، ج. ۵۷۸/۲](#)).^۱ علاوه بر این، باوجود تسلط چندباره عثمانیان بر این منطقه، توصیفات گسترده‌ای درباره قره‌باغ در منابع عثمانی به چشم نمی‌خورد و در دوره پساصفوی نیز داده‌های مربوط به قره‌باغ به‌شدت کاهش می‌یابند ([غفاری کاشانی، ۱۳۶۹، ص. ۵۸-۲۱۲](#)؛ [نامی اصفهانی، ۱۳۶۳، ص. ۶۰، ۱۰۵](#)؛ [گلستانه، ۱۳۴۴، ص. ۴۵۷](#)).

دومین گروه از منابع، به مورخان ارمنی قره‌باغ اختصاص دارد. مشهورترین این آثار عبارت‌اند از: ۱. [کتاب تاریخ از آراکل تبریزی \(۲۰۱۰\)](#)؛ ۲. [تاریخ مختصر منطقه آغوانک اثر حسن جلالیان \(۲۰۰۹\)](#)؛ ۳. [تاریخ سرزمین آرتساخ از حسن جلالیان \(۲۰۱۳\)](#)؛ ۴. [ملوک خمسه: قره‌باغ و پنج ملیک ارمنی آن از فروپاشی صفویه تا جنگ‌های ایران و روس از رافی \(۱۳۹۵\)](#)؛ ۵. [تاریخ صافی \(تاریخ قره‌باغ از ابتدا تا دوره دوم جنگ‌های روس و ایران\) تألیف میرزا یوسف قرباغی \(۱۳۹۰\)](#). باوجود اهمیت والای این آثار در پژوهش‌های مربوطه، آثار مزبور دقت تاریخی چندانی ندارند؛ چراکه مؤلفان آن‌ها عموماً به طبقه اشراف محلی اختصاص داشته و دسترسی محدودی به اسناد و منابع معتبر داشته‌اند. همچنین، این آثار عمدتاً رویکردی نامساعد به حاکمیت ایرانی و عناصر وابسته به آن در قره‌باغ دارند و علیه خاندان جوانشیر مواضعی خصمانه اتخاذ کرده‌اند.

^۱ *افضل التواریخ* نوشته فضل‌بیگ خوزانی اصفهانی در این فقره یک استثناست.

سومین گروه از این منابع، قره‌باغ‌نامه‌ها هستند که با حمایت و تشویق ابراهیم خان جوانشیر و با میراث‌خواری از نظام اداری و دیوانی ایرانی به رشته تحریر درآمده‌اند؛ ولی عمر حکومت ابراهیم خان به انتشار این آثار نرسید و این کتب در دوره تسلط روسیه و بعضاً با حمایت صاحب‌منصبان روس منتشر شدند (قلی‌اف، ۱۳۸۱، ص. ۲۰-۲۹؛ Hüseyinov, 2007, p. 1-100). قره‌باغ‌نامه‌ها از نظر توصیفات جغرافیایی از دقت بسیار خوبی برخوردارند و در بسیاری از پژوهش‌های بعدی به‌عنوان منابع اصلی به آن‌ها استناد شده است؛ باوجود این، برخی از ادعاهای مطرح‌شده در آن‌ها اغراق‌آمیز، نادرست یا بدون شواهدی است که بتوان آن‌ها را ارزیابی کرد.

در چنین وضعیتی، بر جای ماندن دفاتر دیوانی بسیار راهگشا بوده است؛ چراکه علاوه بر ارائه اطلاعات دقیق اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و جغرافیایی از منطقه، امکان صحت‌سنجی آثار تاریخی را در اختیار ما قرار می‌دهند و همچنین، تصویری کلی از چگونگی نظام اداری و دیوان‌سالاری منطقه را منعکس می‌کنند؛ لذا در پژوهش حاضر، ابتدا در پی پاسخ به این سؤال خواهیم بود که دفاتر مزبور چه ماهیتی دارند؟ داده‌های مندرج در این دفاتر با چه هدفی و با چه کیفیتی احصاء شده‌اند؟ هریک از این دفاتر به‌طور کلی حاوی چه داده‌هایی هستند و اطلاعات مندرج در هر دفتر، چه تغییراتی نسبت به دفتر پیشین را منعکس می‌کند؟

پژوهش پیش‌رو بر پایه تحلیل مقایسه‌ای چهار دفتر دیوانی مربوط به ولایت قره‌باغ، یعنی دفاتر تحریر عثمانی (اجمال ۱۰۳/ق ۱۵۹۵م، ۱۱۴۴/ق ۱۷۳۲م و نیز مفصل ۱۳۷/ق ۱۷۲۷م) و

سرشماری‌های روسی (۱۸۲۳ و ۱۸۸۶م) سامان یافته است. هریک از این دفاتر در بطن نظام دیوانی-اداری متفاوتی تدوین شده‌اند و به‌تبع آن، ساختار و محتوای آن‌ها نیز تفاوت‌هایی بنیادین با یکدیگر دارند.

بحث و بررسی

۱. دفتر اجمال ۱۰۳/ق ۱۵۹۵م

متعاقب سقوط ولایات شمال غرب در طی جنگ‌های ایران و عثمانی ۹۸۹-۹۹۸ق، ولایت قره‌باغ نیز به سیطره عثمانیان درآمد و حاکمان جدید به‌منظور استقرار نظام اداری جدید، اقدام به احصاء اطلاعات از این ولایت نمودند. فرایند احصاء اطلاعات، دو سال پیش از پایان جنگ در ۹۹۶/ق ۱۵۸۸م با زعامت فردی به نام محمد امام‌زاده و هیئت عالی پنج نفره‌ای آغاز شد؛ اما این فرایند تا سال ۱۰۰۱/ق ۱۵۹۳م به طول انجامید (Gəncə-Qarabağ..., 2010, p. 4). نتیجه فعالیت این هیئت، بنابر سنت دیوانی عثمانی، در مجلدی مشروح به باب عالی فرستاده می‌شد که دفتر مفصل نام می‌گرفت و پس از نسخه‌برداری و درج تمغا به‌مثابه تصدیق محتوای گزارش در استانبول، مجدداً به ولایت مربوطه مرجوع شده و نسخ خلاصه‌شده‌ای از آن با عنوان دفتر اجمال تهیه می‌شد (Gümüşçü, 2008, p. 914). متأسفانه امروزه نسخه مفصل این دفتر در دسترس نیست؛ اما خوشبختانه نسخه اجمال این دفتر شامل ۲۹۸ صفحه، تحریر به خط سیاق عثمانی با شماره ۶۹۹ در آرشیو نخست‌وزیری ترکیه نگهداری می‌شود که نسخه خطی آن در سال ۲۰۱۰ (Gəncə-Qarabağ..., 2010) و نسخه تصحیح‌شده در سال ۲۰۲۲م (1595ci il..., 2022, p. 6-7) در باکو به چاپ رسید.

جدول ۱- تقسیمات جغرافیایی ایالت قره‌باغ براساس دفتر اجمال

۱۰۰۳/ق ۱۵۹۵م

ایالت	لوا	قضا	ناحیه
قره‌باغ	گنجه	گنجه	شتر (شترباسان)
			یولاق
			گنجه‌باسان آران
			گنجه‌باسان کوهستانی
		بردع	قصبه
			آران سر
			اینجه‌رود/ اینجه‌سو
			پتک‌لیک
			بردع آران
			بردع کوهستانی
		نهر حسن / حسن سویو	نهر حسن / حسن سویو
			حسن سویو کوهستانی
		شمکور	شمکور آران / شمکور باسان
			شمکور کوهستانی
	آخستاباد	آخستاباد	آخستاباد
			آخستاباد کوهستانی
			آخستاباد شمالی
			آخستاباد جنوبی
			اینجه‌سو آران
			اینجه کوهستانی
			چووار
	خاچن- گرگر	قرآغاچ	آغجه‌بدی
			چله‌برد آران
		چله‌برد	چله‌برد کوهستانی
			گرگر
			گرگر کوهستانی
			خاچن آران
			مغاوژ
	ورنده	ورنده	ورنده
	دیزک/دیزاق	ارسبار	ارسبار
			دیزاق کوهستانی
			دیزاق آران
	حکری- کشتاسب	حکری	حکری
			کشتاسب
			آلپاوت
			زارس / زاریس

(1595 ci il..., 2022, p. 183-382)

ثبت و ضبط میزان مالیات‌های سالیانه هریک از روستاها و مناطق تابعه با تکیه بر مالیات حاصل از انواع زمین‌داری، هدف اصلی دست‌اندرکاران و گردآورندگان این دفتر بوده است. این دفتر با رویکردی جزءنگر، اطلاعات را براساس تقسیمات جغرافیایی سازمان‌دهی کرده و برای هر روستا به صورت مجزا، میزان و انواع مالیات‌های واصله را ثبت کرده است؛ به عنوان مثال، مالیات روستای نورزند از توابع بردع به میزان ۲۵ هزار آقچه از بابت خمس حریر (مالیات ابریشم) یا روستای توراق از توابع اینجه‌رود، ۶ هزار آقچه از بابت عادت اغنام (مالیات بر دام) ثبت شده است (-1595ci il..., 2022, p. 215). همچنین، در توصیف اطلاعات مربوط به هر روستا، نوع نظام زمین‌داری (خاص، زعامت، تیمار یا ملک) مشخص و در موارد زعامت و تیمار، نام زعیم یا تیماردار نیز ذکر شده است.^۱ نظر به سامان‌دهی مطالب این دفتر در ذیل توصیفات جغرافیایی خاص، می‌توان به الگوی تقسیمات جغرافیایی قره‌باغ در دوره ذکرشده دست یافت. بر این اساس، ایالت قره‌باغ به شش لوا تقسیم شده بود که هرکدام از آنها نیز به واحدهای کوچک‌تری با عنوان قضا و بعداً ناحیه تقسیم می‌شدند (جدول ۱).

^۱ از جمله افراد مشهور می‌توان به شخص سلطان عثمانی و محمود بیگ میرمیران/حاکم عثمانی قره‌باغ اشاره کرد که به ترتیب در خاچین-گرگر و ورنده و همچنین شهر گنجه مالک اراضی خاص بودند یا حسین بیگ و علی خان بیگ جوانشیر که پنج روستای امیرآباد، کریم‌آباد، تالش‌آباد، خط‌آباد و حسین‌آباد را با پرداخت سالیانه ۲۰ هزار آقچه در منطقه ارسبار به زعامت داشته‌اند. همچنین در میان افراد ناشناس، می‌توان به فردی با عنوان «مقصود نام» اشاره کرد که تیماردار روستای شیخ ابواسحاقلی در ناحیه کشتاسف بوده است (1595 ci il..., 2022, p. 152-154, 340-341, 350, 369).

گردآورندگان این دفاتر با هدف سامان‌دهی نظام مدیریت زمین و کنترل دقیق مالیات این ایالت اقدام به احصاء اطلاعات کرده‌اند؛ اما همچنان وضعیت مدیریت زمین نظم کافی ندارد. اطلاعات مربوط به شهر گنجه و بردع و روستاهای تابع آن‌ها از چنین نظامی برخوردارند (il..., 2022, p. 118-1595 ci)؛ اما هرچه به نواحی دورتر می‌رویم، دقت اطلاعات کمتر و انواع مختلف زمین‌داری بیشتر می‌شود. همچنین در فرایند جمع‌بندی مالیات‌ها، اشکالات محاسباتی مشهودی به چشم می‌خورد. در نمونه‌های بسیاری، باوجود ثبت دقیق مبالغ مالیات هر روستا به‌صورت جداگانه، جمع نهایی ارائه‌شده با حاصل جمع این ارقام مطابقت ندارد (il..., 1595ci). این ناهمخوانی‌های محاسباتی، هرچند کوچک، نشان‌دهنده ضعف در نظام دیوانی وقت است.

فارغ از داده‌های مالیاتی و دیوانی، مندرجات دفتر اجمال حاوی اطلاعات مهم اجتماعی است. گردآورندگان در ذیل توصیفات و ذکر مالیات‌های هر سکونت‌گاه، درصورت انتساب ساکنان به ایل یا اویماق خاص، این ارتباط را به‌دقت قید کرده‌اند که امکان ترسیم چشم‌انداز نسبتاً دقیقی از ساختار ایلایاتی ولایت قره‌باغ را فراهم می‌کند. برجسته‌ترین ایالات ثبت شده در این دفتر شامل قاجار و ایگرمی‌دورت (با تمرکز در یولاق و قراآغاج)، اتوزایکی (در قراآغاج و ارسبار) و ذوالقدر (در قراآغاج و نهر حسن) هستند (il..., 2022, p. 84-252). همچنین، تطبیق داده‌های ذکرشده با گزارش‌های تاریخی، می‌تواند پژوهشگران را از افتادن در دام برخی اشتباهات احتمالی بازدارد؛ برای مثال، اویماق حاجی‌لر (وابسته به ذوالقدر) با داشتن سی و یک طایفه تابعه و پرداخت مالیات سالانه ۱۸۰ هزار آقچه، به‌وضوح از جمعیت بیشتری

نسبت به جوانشیر برخوردار بوده‌اند که میزان مالیات پرداختی آن‌ها به‌مراتب کمتر بوده است (1595ci). (il..., 2022, p. 250-252)؛ بااین‌حال، نام جوانشیر به‌دفعات بیشتری در منابع تاریخی وقت ذکر شده است. به‌رغم دقت شایان توجه دفتر اجمال ولایت گنجه-قره‌باغ درباره جمعیت مسلمانان، داده‌های ثبت‌شده ارمنیان بسیار گنگ و ناشفاف است (il..., 2022, p. 122)؛ چنانچه جمع کلی مالیات مأخوذه از نامسلمانان که بالغ بر ۶۵۰ هزار آقچه بوده را بر مالیات سرانه که ۱۰۱ آقچه بوده، تقسیم کنیم؛ می‌بایست رقم دقیق جمعیت نامسلمانان قره‌باغ به دست آید که ۶۴۳۵ نفر خواهد بود. ازطرفی، در ذکر جزئیات روستاهای قره‌باغ، تنها ساکنان ۱۶ روستا با عنوان «ارمنی» ذکر شده‌اند که ازقضا هیچ‌کدام به مناطق سکونت ارمنیان ازجمله خاچن تعلق ندارند (il..., 2022, p. 135-322). این درحالی است که به‌طور قطع از فردی با عنوان ملک هیکاس اطلاع داریم که مقارن ایام غلبه عثمانیان در گشتاسف صاحب‌منصب بوده (Papaziyan, 1965, No. 9, p. 480)؛ اما در دفتر اجمال، نه نامی از او وجود دارد و نه به سکونت ارمنیان در گشتاسف اشاره‌ای شده است. در مثالی دیگر می‌بایست به کلیسای گنجه‌سر (گاندزاسار) خاچن اشاره کرد که به‌طور قطع، پیش‌وپس از غلبه عثمانیان رونق داشته و سکنة ارمنی در روستاهای اطراف این کلیسا سکونت داشتند؛ اما نشانی از آن در دفتر اجمال نیست. این گسست را می‌بایست ناشی از نظام خاص زمین‌داری وقت دانست که ارمنیان به‌طور بلافصل در زمره مالکان زمین به شمار نرفته و مناطق فوق در قالب تیول اداره می‌شدند؛ لذا سکنة ارمنی، مالیات مربوطه را به تیول‌دار پرداخت می‌کردند (Papaziyan, 1965, No. 6-7, p. 354-473).

۲. دفتر مفردات عجم

بنابر روایات حاصل از دوران سلطنت شاه اسماعیل، موضوع تثبیت نهادهای اداری و احصاء اطلاعات دیوانی در دفاتر دولتی از همان ابتدای صفویه آغاز شد (بوداق منشی، ۱۳۷۸، ص. ۱۲۵). در این دوره، نهاد دیوان‌خانه در مجاورت دولت‌خانه تأسیس شد که یکی از وظایف آن، رونوشت از تمامی ارقام، احکام، پروانجات، نامه‌ها و اسناد دولتی و نگهداری آن‌ها در دفاتر مخصوص بود (پورمحمدی، ۱۳۹۱، ص. ۴۵-۴۶). در نظام دیوان‌سالاری صفویه دفاتر بسیاری وجود داشت که اغلب آن‌ها به نهاد دفترخانه همایونی مستقر در پایتخت تعلق داشتند؛ اما تعداد اندکی نیز در دستگاه اداری بیگلربیگی تهیه و استفاده می‌شدند. ازجمله در دیدار شاهوردی‌خان زیاداغلی، بیگلربیگی وقت قره‌باغ، با فرستاده عثمانی از رجوع به دفاتر چوپان بیگی و ارائه رقم دقیق گله‌ها و شبان‌های این ولایت یاد شده است که نشان از کارکرد دقیق نظام دیوانی محلی دارد (اصفهان‌ی، ۱۳۶۸، ص. ۲۳۱).

دفاتر موسوم به «دفتر مفرده» ازجمله مهم‌ترین دفاتری بودند که در سطح محلی تهیه و تنظیم می‌شدند. گویا این دفاتر از روی داده‌های دفاتر آوارجه و توجیه تهیه شده و حاوی اطلاعات مالی یک‌ساله‌ای بوده‌اند (محبوب فریمانی و خسروبیگی، ۱۳۹۵، ص. ۲۴۲). اسایی حسن جلالیان، جاثلیق کلیسای گنجه‌سر خاچن از فرایند سرشماری وسیعی در دوران سلطنت شاه سلطان حسین یاد می‌کند که از ۱۱۱۰ق/۱۶۹۹م تا ۱۱۱۳ق/۱۷۰۲م به طول انجامیده است که در طی این فرایند، آمار دقیقی از منطقه قره‌باغ احصاء شد. وی در جزئیات این سرشماری آورده است که مأموران حکومتی اقدام به ثبت اسامی

مهم‌ترین رخدادهای سیاسی وقت که جزئیات آن را در مندرجات دفتر حاضر می‌توان مشاهده کرد، آرایش جدید مواضع گروه‌های اجتماعی در قره‌باغ است. بدین ترتیب که هریک از ایلات و عشایر قره‌باغی موضع متفاوتی در قبال سقوط این منطقه به دست عثمانیان اتخاذ کرده و مواضع آن‌ها در بازه وسیعی از مهاجرت به مناطق داخلی ایران تا هم‌پیمانی با عثمانیان جای می‌گیرد (رشتیانی و حسین‌پور، ۱۴۰۴، ص. ۱۱۹-۱۴۲). مندرجات دفتر اجمال، آنجا اهمیت می‌یابد که قادر است کمیت مهاجرت ایلات وفادار به صفویه را نشان دهد. در این دفتر، تعداد بسیاری از روستاها با عنوان «خالی و ویران» درج شده‌اند که از مجموع ۱۰۳۹ روستای موجود در قره‌باغ، تعداد ۱۶۱ روستا را شامل می‌شود؛^۱ یعنی حدود ۱۴٫۷ درصد از کل روستاها. بیشترین تمرکز روستاهای خالی در لوای دیزک مشاهده می‌شود که از میان ۱۶۱ روستای خالی، ۹۳ روستا مربوط به این لوا و ۸۸ روستا از آن‌ها در ناحیه ارسبار در تابعیت دیزک قرار داشتند که بر این اساس می‌توان ادعا کرد که ناحیه ارسبار تقریباً به‌طور کامل خالی از سکنه شده بود، به‌نحوی که ۹۴٫۶ درصد از روستاهای آن مهجور گزارش شده‌اند. همچنین، ۴۱ روستای خالی نیز در لوای گنجه ثبت شده است (1595ci il..., 2022, p. 48)؛ باین حال، صرف اتکا به تعداد روستاهای خالی برای ارزیابی وسعت مهاجرت کافی نیست؛ زیرا در این نوع محاسبه، تفاوت در اندازه و جمعیت هر روستا لحاظ نشده است.

^۱ ازجمله در ارسبار، چله‌برد، گنجه کوهستانی، آخستاد و پنبک (نک:

Lori: 1595ci il..., 2022, p. 375-377 , 321-338

(vilayətinin..., 2004, p. 57-78).

همهٔ مردان بالای ۱۵ سال، اسامی دقیق اعضای هر خانواده، اسامی تاجران، روحانیان مسیحی و حتی سیاحان کرده و فهرست‌های به‌دست‌آمده را نیز راستی آزمایی می‌نمودند که در صورت مغایرت با اطلاعات وارده، دروغ‌گویان را با ضربات چوب‌دستی مجازات می‌نمودند (Hasan Jalaleants', 2009, p. 48-50). این اطلاعات در ساماندهی نظام مالیاتی بسیار راهگشا بود و چندی بعد، فردی به نام میرزا طاهر، وزیر آذربایجان براساس اطلاعات حاصل از این سرشماری، به منطقه آمده و مالیات‌های مربوطه را وصول نمود. متأسفانه اصل این دفاتر امروزه در دسترس نیستند؛ اما مأموران دولتی عثمانی در فرایند تهیهٔ دفتر اجمال و مفصل سال ۱۱۴۳ق/۱۷۳۲م از «دفتر مفردات عجم» به‌عنوان یکی از منابع خود بهره برده و به‌طور مکرر از آن نقل‌قول کرده‌اند (Gəncə-Qarabağ..., 2023, p. 77-1).

۳. دفتر مفصل ۱۱۳۷ق/۱۷۲۷م و اجمال ۱۱۴۴ق/۱۷۳۲م

پس از سقوط اصفهان و تسلط مجدد عثمانیان بر قفقاز، کارگزاران جدید به‌منظور تثبیت حاکمیت خود بر قره‌باغ بار دیگر اقدام به احصاء اطلاعات مالی نمودند که این فرایند به‌مدت دو سال از ۱۱۳۷ق/۱۷۲۵م-۱۱۴۰ق/۱۷۲۷م به طول انجامیده و نتیجهٔ آن در دفاتر مفصل و اجمال درج شده است (Gəncə-Qarabağ..., 2000, p. 4). تنها نسخهٔ دفتر مفصل به شمارهٔ ۹۰۳ در ۶۳۲ صفحه ۳۴×۱۲ سانتی‌متری در آرشیو نخست‌وزیری جمهوری ترکیه نگهداری می‌شود که در سال ۲۰۰۰ به همت حسام‌الدین محمدوف قرامانلی در باکو تصحیح و منتشر شد.

به‌علاوه نسخه‌ای از دفتر اجمال ولایت گنجه و قره‌باغ به تاریخ ۱۱۴۴ق/۱۷۳۲م موجود است که تنها سه سال پس از دفتر مفصل مذکور تهیه شده است. این دفتر به خط سیاق شکسته عثمانی کتابت شده و در ۱۰۲ صفحه با کد TTd.373 در آرشیو قیود قدیمه دفتر ثبت املاک و نقشه‌برداری ترکیه واقع در آنکارا نگهداری می‌شود که با توجه به هم‌پوشانی مندرجات آن با دفتر مفصل ذکرشده و قرابت زمانی تاریخ انتشار، گمان می‌رود که از روی همان منبع تهیه شده باشد (Gəncə-Qarabağ..., 2023, p. 16). همچنین، دفاتر «روزنامه تیمار» و «تحویل» این ولایت که به شمارگان TD913 و TD914 در آرشیو نخست‌وزیری ترکیه در استانبول نگهداری می‌شوند نیز در تکمیل محتوای دفتر اجمال راهگشا هستند که دفاتر اخیر نیز به همت پژوهشگر یادشده تصحیح و در پیوست دفتر اجمال منتشر شده‌اند (Gəncə-Qarabağ..., 2023, p. 18).

دفتر مفصل ابتدا به ارائهٔ شرحی کلی از وضعیت ایالت قره‌باغ، قوانین مالیاتی و شیوهٔ محاسبهٔ ارقام پرداخته است. در این شرح، ولایت قره‌باغ در همان محدودهٔ دورهٔ صفوی، یعنی میان دو رود ارس و گر، تا سرحد تفلیس توصیف شده است؛ از این‌رو برخلاف غلبهٔ کوتاه عثمانیان در ۹۹۸-۱۰۱۴ق که منطقهٔ لوری به‌صورت مجزا از قره‌باغ اداره می‌شد، اینجا بار دیگر جزو ایالت قره‌باغ حساب شده است. طول منطقه (فاصله شرق و غرب) با پای پیاده ۶۵ ساعت و عرض آن (فاصلهٔ شمال و جنوب) بین ۸ الی ۱۰ ساعت برآورد شده است. غالب جمعیت منطقه به طوایف قزلباش تعلق دارد که بیشترین محصول تولیدی آن‌ها ابریشم، برنج، سبزیجات، غلات و میوه‌جات است؛ درحالی‌که غالب روستاهای

کوهستانی به ارمنیان تعلق داشته و محصول تولیدی آن‌ها اغلب گندم، جو، برنج و ارزن است. برنج و غلات به ترتیب، بیشترین و کمترین سهم در تولیدات منطقه برگشاد (در ساحل ارس) را داشته و روستاهای کوه‌نشین نیز از تولید میوه و ابریشم بی‌بهره بوده‌اند (Gəncə-Qarabağ..., 2000, p. 6).

نظر به مندرجات دفاتر مفصل و اجمال، کارگزاران عثمانی تلاش وافری در جهت تهیه و تنظیم دفتری منظم به کار بسته‌اند که در نتیجه، شاهد دفتر منظم‌تر و منسجم‌تری نسبت به دفتر پیشین (۱۰۰۳ق/۱۵۹۵م) هستیم؛ مثلاً

برگ ۱۶۷:

روستای بالتاشن تابع شترباسان. روستا در کنار نهر بالتاشین قرار دارد. در نزدیکی روستای شتر.

حسین پسر حسن، آدی قلی پسر شفیع، برادرش شریف، نبی پسر حسن، محمد پسر حسین، محمد پسر علی... (۱۹ نفر دیگر)

مالیات تجرد، ۲۷ نفر، ۱۰۸۰ آقچه

گندم^۱، تاقه-۵۶۴۰ آقچه

جو^۲، تاقه-۲۵۰۰ آقچه

پنبه-۲۰ باتمان-۲۴۰۰ آقچه

عشر ابریشم-۲۰ باتمان-۲۴۰۰۰ آقچه

باغات انگور-۳۵ دؤنوم-۸۴۰ آقچه

۲ آسیاب-۲۴۰ آقچه

رسم عروسان-۳۰۰ آقچه

دشت بان و مزارع-۴۰۰ آقچه

بدی هوا، گناه ارتکاب و جنایت-۶۰۰ آقچه

جمع: ۳۹۵۰۰ آقچه (Gəncə-Qarabağ..., 2000, p. 159-160).

با اتمام اطلاعات لواها و نواحی، اطلاعات مربوط به ایلات، عشایر و طوایف بزرگ را در بخش مجزایی آورده و همچنین نقاط بیلاق و قشلاق آن‌ها را ذکر می‌نماید که عبارت‌اند از: جوانشیر، اتوز ایکی، کبیرلی، کنگرلو، کردهای پسیان، قراچورلو و آت یئمزلی (Gəncə-Qarabağ..., 2000, p. 436-471؛ نک: جدول ۲).

نظر به اینکه دفاتر اجمال ذاتاً خلاصه‌ای از دفاتر مفصل هستند، اطلاعات تمامی روستاهای یادشده در این دفتر نیز تکرار شده است؛ اما تنها به درج جمع ارقام بسنده شده و جزئیات بیشتری ارائه نشده است. ازجمله همان روستای بالتاشن در ذیل ناحیه شترباسان ذکر شده و میزان مالیات آن ۳۹۵۰۰ آقچه درج گردیده است (Gəncə-Qarabağ..., 2023, p. 89)؛ باین‌حال، دفتر اجمال باوجود حجم اندک خود، شکل موجزتری داشته و بعضاً اطلاعات سودمندتر با گفتار صریح‌تری ارائه می‌دهد. با عنایت به تقارن شورش ارمنیان در نواحی کوهستانی موسوم به سغناق و قطع دسترسی کارگزاران عثمانی (نک: بورتیان، ۱۳۹۹، ص. ۱۹۷) مالیات این مناطق به نقل از دفتر مفردات درج شده و همچنین در ذیل تقسیمات جغرافیایی قرار نگرفته و به‌صورت مجزا نگاشته شده‌اند (جدول ۳).

^۱ رقم در نسخه خطی درج نشده است.

^۲ رقم در نسخه خطی درج نشده است.

جدول ۲- تقسیمات جغرافیایی و میزان مالیات براساس دفتر اجمال ۱۱۴۴ق/۱۷۳۲م

ایالت	لوا	قضا	ناحیه/میزان مالیات
قره‌باغ	گنجه	گنجه	گنجه‌باسان ۱۶۳۶۳۰۰ آقچه
			شمکورباسان ۱۹۰۳۲۰۰ آقچه
			کورک‌باسان ۱۵۹۶۴۰۰ آقچه
			یولاق‌باسان ۷۷۴۰۰۰ آقچه
			شترباسان ۱۰۶۱۱۰۰ آقچه
			دانقی ۳۲۱۰۰۰ آقچه
			گلستان و تالش ^۱ ۳۵۲۵۰۰ آقچه
			سنقرآباد
	بردع	بردع	بردع ۶۹۱۱۰۰ آقچه
			سیر ۱۵۴۹۷۰۰ آقچه
			اینجه‌رود ۱۱۳۰۰۰ آقچه
			بایاد (بیاض؟) ^۲ ۲۶۳۰۰۰ آقچه
	خلخنا	خلخنا ۲۴۰۰۸۰۰ آقچه	خلخنا ۱۵۱۸۰۰ آقچه
			حسن سویو/نهر حسن ۱۴۷۰۰۰ آقچه
			آخینچی
			عسریک
			قراقیه/قره‌قایا
			زگم علیا
			زگم سفلی
			ترکنلر
			طاووس
	لوری	لوری ۵۴۴۴۴۰ آقچه	

(Gəncə-Qarabağ..., 2023, p. 22-25)

^۱ جزو سغناق بوده و مالیات نمی‌دهند.

^۲ در تابعیت لوای بردع قرار دارد؛ اما ناحیه نیست و به‌صورت «سلطان‌نشین» از آن یاد شده است.

جدول ۳- نواحی‌ای که از عثمانیان تبعیت نکرده و مالیات

نمی‌پردازند به نقل از دفتر مفردات عجم

ناحیه چله‌برد به همراه کشتک (گشتاسف) ۲۷۲۸۲۰۰	ناحیه خاچن ۱۲۴۸۰۰۰
حکری ۴۳۱۵۶۰	ورنده ۱۱۸۳۹۰۰
زاریس ۱۷۷۸۸۰	دیزاق ۷۳۶۵۰۰
کشتاسف ۱۱۸۰۰۰	کوچوز ۴۰۵۵۰۰
ارسبار ۱۶۶۶۱۰۰	چولندر ۹۳۱۳۰۰
برگشاد ۱۸۶۶۹۰۰	

(Gəncə-Qarabağ..., 2023, p. 158-184)

دفاتر دیوانی علاوه بر اطلاعات مالی، می‌توانند به‌عنوان آیینۀ تمام‌نمای وضعیت سیاسی-اجتماعی وقت به شمار آیند. بر این اساس، ولایت قره‌باغ متحمل صدمات شدیدی از رخداد‌های پس‌اصفویه شده که پیامدهای آن در جای‌جای این دفاتر رؤیت‌پذیرند (نک: استرآبادی، ۱۳۷۷، ص. ۹؛ رشتیانی، ۱۳۹۴، ج. ۲/ ۲۷۰-۲۷۱). در توصیفات دفتر مفصل از شهر گنجه، تعداد مغازه‌ها، حمام‌ها، باغات، کاروانسراها، مساجد و زیارتگاه‌ها و... دقیقاً ذکر شده‌اند؛ اما غالب بناها به‌شکل ویران توصیف شده‌اند که نشان از صدمات واردآمده جدی بر این شهر است (Gəncə-Qarabağ..., 2000 , p. 29-30). منطقه ارسبار که به‌طور سنتی، محل تجمع ایلات وفادار به صفویه به شمار می‌رفت، بیشترین تعداد روستاهای خالی را با ۵۵ روستا به خود اختصاص داده و نام ایلات بزرگ منطقه، تقریباً از این دفتر محو شده‌اند (Gəncə-Qarabağ..., 2000 , p. 9). همچنین در این دفتر از راهزنی و غارتگری ایل قراچورلو و همچنین مهاجرت ایل کبیرلو به روسیه بر اثر ناامنی‌های به وجود آمده یاد شده است (Gəncə-Qarabağ..., 2000 , p. 471).

۳. گزارش تدوین‌شده استان قره‌باغ در سال ۱۸۲۳م در دوره فترت مرگ نادرشاه تا برآمدن آغامحمد خان قاجار، قدرت سیاسی و اداری به‌صورت غیرمتمرکز میان خاندان‌های زمین‌دار محلی، ایلات و عشایر و همچنین صاحب‌منصبان پیشین دوره نادری و صفوی تقسیم شد که در تاریخ منطقه با عنوان «خانات» شناخته می‌شوند (باکیخانوف، ۱۳۸۳، ص. ۱۸۲). خان‌نشین قره‌باغ تحت سیطره خاندان جوانشیر نیز از جمله این خانات به شمار می‌رود که در این دوره پدیدار شد؛ چنان‌که می‌دانیم، شهر گنجه پیش‌تر به‌عنوان مرکز ولایت قره‌باغ و محل استقرار دستگاه دیوانی محلی به شمار می‌رفت؛ ولی قلمرو اداری ولایت قره‌باغ در دوره نادرشاه دستخوش تغییراتی شد که در نتیجه آن، ناحیه دشتی که پیش‌تر به‌عنوان نقطه ثقل قره‌باغ به شمار می‌رفت از این ولایت مجزا شده و اطلاق واژه «قره‌باغ» به ناحیه کوهستانی آن محدود شد (باکیخانوف، ص. ۱۹۷؛ قرباغی، ۱۳۹۰، ص. ۱۴۵-۱۴۶). از طرفی، واحد سیاسی جدید قره‌باغ در شرایطی در اختیار خاندان جوانشیر قرار گرفت که این طایفه سابقه حکومت‌داری اندکی داشته و عمدتاً اقتدار آن‌ها در ساختار ایلی-عشایری تعریف می‌شد. همچنین، خان جوانشیر در فرایند تحصیل قدرت اقدام به ائتلاف با برخی ملیک‌های ارمنی محلی کرد (باکیخانوف، ۱۳۸۳، ص. ۱۸۵؛ Raffi, 1395, p. 63-67).

به فاصله کوتاهی پس از انعقاد عهدنامه گلستان، مقدمات برچیدن نظام خانی در قره‌باغ برداشته شد و مقامات روسی به‌منظور فراهم آوردن مقدمات هضم قفقاز در نظام اداری روسیه، اقدام به تهیه گزارش‌های جامعی از وضعیت اداری و اقتصادی منطقه کردند که نتیجه این گزارش‌ها در قالب دفاتر موسوم به «گزارش تدوین‌شده» در دسترس‌اند. از جمله این

۱. گزارش شهر شوشی

اسامی سکنه شوشی مشتمل بر ۱۵۳۲ نفر به تفکیک محلات، و در جاهایی با ذکر وابستگی سیاسی ثبت شده است که البته شامل زنان و کودکان نمی‌شود؛ لذا هریک از اسامی را می‌بایست به‌مثابه سرپرست خانوار در نظر گرفت. در این بخش از گزارش، از سه محله تبریزی، قازانچالی و آقلسلی (منسوب به روستای آکولیس/آکلیس نخجوان) (قرباغی، ۱۳۹۰، ص. ۱۶۹) یاد می‌شود که هرکدام به ترتیب ۱۶۲، ۸۷ و ۱۲۱ خانوار داشته‌اند. همچنین، ساکنان شهر به گروه‌های مختلف قومی-ایلی (مثلاً ارمنیان، ایگرمی‌دورت، کبیرلو، جغرافیایی (مثلاً اهالی محال دمیچی حسنلو، محال خاچین)، سیاسی (مثلاً تابعین جعفرقلی آقا، تابعین کاپیتان میرزا علی بیگ) و اجتماعی (مثلاً ملاها و سادات) تقسیم شده‌اند (Opisanie..., 1866, p. 9-23). نکته درخور تأمل در این بخش از گزارش، موضوع غلبه جمعیتی مسلمانان بر ارمنیان است.

گزارش مربوط به شهر شوشی، تصویر شهر تازه‌تأسیسی را ترسیم می‌کند که بیشتر ساکنان، مهاجرانی تازه‌اسکان‌یافته‌اند و از همین رهگذر است که در دسته‌بندی‌های ذیل ساکنان شوشی به اهالی خاچین، ورنده، اتوزایکی و دیگر مناطق به‌طور مجزا اشاره شده است (Opisanie..., 1866, p. 9-23). میرزا یوسف قرباغی آورده است که بخش عمده‌ای از جامعه مسلمان شوشی را مهاجرانی از تبریز و نخجوان تشکیل می‌دادند (قرباغی، ۱۳۹۰، ص. ۱۶۹). این الگوی مهاجرت به‌وضوح در ساختار جمعیتی شهر بازتاب یافته است؛ چنان‌که بزرگ‌ترین محله شهر با ۱۶۲ خانوار، «تبریزی» نام دارد؛ اما باید توجه داشت که احتمالاً بخشی از این جمعیت، منشأ قره‌باغی داشته است که چند دهه پیش بر اثر ناامنی‌ها مجبور به ترک منطقه شده بوده است (مرکز اسناد و

دفاتر، می‌توان به گزارش‌های مربوط به استان شروان (Opisaniye..., 1867)، شکی (Opisaniye..., 1866) و نخجوان (Opisaniye..., 1833) اشاره کرد. دفتر مورد بحث نوشتار حاضر با عنوان «گزارش تدوین‌شده استان قره‌باغ در سال ۱۸۲۳» (Opisaniye..., 1866) در سال ۱۸۶۶م در ۳۰۹ صفحه به چاپ رسید و امروزه با کد FB A 307/119 در کتابخانه ملی روسیه نگهداری می‌شود. همچنین، ترجمه انگلیسی این گزارش به انضمام برخی گزارش‌های تکمیلی نیز به همت جورج بورنوتیان در سال ۲۰۱۱ منتشر شد (Bournoutian, 2011)؛ اما شایان ذکر است که در پژوهش حاضر، بر نسخه روسی تکیه داشته‌ایم.

ماهیت این گزارش بیشتر جنبه‌ای مقدماتی داشت تا گردآوری اطلاعات دقیق و جامع. براساس یادداشت مؤلف، اطلاعات گردآوری‌شده از طریق مصاحبه با بیگ‌ها و ملوک‌های محلی به دست آمده بود و نه مشاهده عینی دقیق. به‌علاوه مؤلف بر این موضوع اشراف داشته است که مصاحبه‌شوندگان به‌منظور فرار از پرداخت مالیات، اطلاعات را کمتر از مقدار واقعی ارائه داده‌اند. خان‌نشین قره‌باغ به واحدهایی خردتری با عنوان «محال» تقسیم شده بود؛ اما این تقسیم‌بندی چندان دقیق نبود و برخی از محال فقط بر روی کاغذ وجود داشتند (Opisanie..., 1866, p. 1-4). به‌علاوه مناطقی چون سیسیان و تاتو که در ایام پس‌از سقوط افشاریه در ذیل اقتدار خان جوانشیر قرار گرفته بودند، در ذیل قره‌باغ آمده‌اند (Opisanie..., 1866, p. 304). افزون‌بر این، اراضی خاصه خان و نیز املاک برخی از صاحب‌منصبان محلی به‌طور مستقل اداره می‌شدند که بر اغتشاش امور می‌افزود. بر این اساس، گزارش نهایی را می‌توان به سه بخش تقسیم کرد:

تاریخ دیپلماسی، ۱۳۸۷، ش. ۱۱۱/۲۸؛ مروی، ص. ۳۷۹). همچنین برخلاف ادعای میرزا یوسف مبنی بر اینکه جمعیت شوشی «...دو حصّه آرامنه و یک حصّه اهل اسلامی شیعه می‌باشند»، اکثریت قاطع اسامی سرپرستان خانوار حاکی از منشأ اسلامی-ترکمانی آن‌ها است (Opisanie..., 1866, p. 9-23).

۲. گزارش اراضی خاصه

در میان عنوان‌های مندرج در گزارش ذکر شده، به‌طور مکرر به عبارت‌هایی چون «املاک خانواده خان»، «املاک گل محمد و دیگران»، «املاک اغورلو بیگ و دیگران» برمی‌خوریم. این شکل از نظام مدیریت زمین را باید در امتداد نظام تیول‌داری و زعامت در دوره‌های پیشین دانست که منشأ پیچیدگی و بعضاً بروز اغتشاش در مدیریت اراضی بوده و مانع از تهیه گزارش منظم به تفکیک تقسیمات جغرافیایی می‌شدند.

اطلاعات ذیل این عنوان‌ها، شکل متفرقی داشته و بدون انسجام است؛ چراکه روستاهای تحت مالکیت، پراکنده بوده و همچنین، نام برخی ایلات کوچ‌رو نیز در ذیل این عنوان‌ها آمده است.^۱ در این مواقع، پس از ذکر صاحب اراضی، روستاهای تابعه به‌طور پراکنده ثبت و تعداد خانوارها نیز به تفکیک «مالیات‌پرداز» (با ذکر دقیق میزان مالیات) و «معاف از مالیات» درج شده است.

۳. گزارش محال تابعه

چنان‌که می‌دانیم لفظ «محال» ریشه در واژه «محل» دارد و در اصل بر نواحی جغرافیایی دلالت می‌کرده است؛ با این حال از اسامی برمی‌آید که بسیاری از این محال نه مناطق جغرافیایی، بلکه نام ایلات و

طوایف‌اند. در این مواقع، پدیدآورندگان به‌جای نام روستاها، عنوان‌های طایفه یا اویماق مربوطه را ثبت کرده و اطلاعات مالیاتی و اجتماعی آن‌ها را در توضیحات آورده‌اند. در مقابل، درخصوص محال واقعی جغرافیایی، نام تک‌تک روستاهای تابعه ذکر و در برابر هر روستا نوع ساکنان (ارمنی یا تاتار^۲ بودن)، تعداد خانوارهای مالیات‌پرداز و معاف از مالیات و نیز توضیحات تکمیلی در ستون جداگانه ثبت شده است. محال قره‌باغ در گزارش بدین شرح آمده است: دمیرچی حسنلو، سیسیان، برگشاط، باغابرد، کبیرلو، گوی‌پارا، تاتو، خاچین، چله‌برد، طالش، ایگرمی‌دورت، اتوزایکی، قراچورلو، ورنده. همچنین، ناحیه دیزک در ذیل سه عنوان خرده‌پاره دیزک، دیزک-جوانشیر و دیزک آمده است.

انعکاس تغییرات جمعیتی ناشی از تحولات سیاسی در فاصله زمانی سقوط صفویه تا تسلط روسیه را می‌توان در گزارش‌های مربوط به محال مشاهده کرد؛ چنان‌که در ذکر محال قره‌باغ، بخشی با عنوان «کلونی‌های مهاجر روستایی و کوچ‌رو»^۳ ثبت شده است که اطلاعات مربوط به مهاجرت‌های منفی و مثبت ساکنان قره‌باغ را در برگرفته و بعضاً منشأ این مهاجرت‌ها نیز ذکر شده است؛^۴ امام اطلاعات مندرج در ذیل این عنوان، تنها بخش کوچکی از تغییرات جمعیتی مزبور را نشان داده و موارد مهم‌تری در ذیل عنوان‌های دیگر مندرج‌اند؛ چنان‌که می‌دانیم، منطقه قفقاز پس از سقوط صفویه، صحنه ناآرامی‌های

^۲ در این گزارش، ترکمانان با عنوان «تاتار» یاد شده‌اند.

^۳ Кочевья и деревни, Колонийцами именуемыя.

^۴ ازجمله طایفه شیخاوند با ۴۰ خانوار از نخجوان و کلونی سارخه‌وان

(سرخه‌وند؟) با ۶۷ خانوار از ایروان با اخذ معافیت مالیاتی در قره‌باغ

سکونت یافته بودند (Opisanie..., 1866, p. 185-187).

^۱ ازجمله «تراکمه» در ذیل «املاک خانواده خان» و «افشار» در ذیل

«املاک گل محمد بیگ» (Opisanie..., 1866, p. 28, 59).

فراوانی شد که مهم‌ترین آن‌ها نهب و غارتگری لزگیان بود (نک: استرآبادی، ۱۳۷۷، ص. ۹). مقارن با این موج از ناامنی‌ها، یک هسته مقاومت ارمنی به سرکردگی شخصی به نام داویت بیگ ارمنی در قپان شکل گرفت که ظاهراً هدف اولیه آن، مقابله با این غارتگری‌ها بود؛ بااین‌حال، نوک پیکان این حرکت عمدتاً متوجه ترکمانان محلی شد و شورشیان قپان دست به پاک‌سازی جمعیتی در محدوده قپان-برگشاط گشوده و بخش فراوانی از ساکنان مسلمان را از منطقه اخراج کردند (Stéphannos, 1871, p. 230-235؛ مروی، ۱۳۶۹، ص. ۶). نشانه‌های این موضوع را می‌توان در جدول‌های مربوط به محال واقع در کوهستان‌های قره‌باغ مشاهده کرد؛ برای نمونه، روستای حسن‌قیا واقع در حوالی بردع، در دفتر مفصل ۱۱۳۷/ق ۱۷۲۷م دارای ۱۹ خانوار مسلمان و ۱۴ خانوار نامسلمان بود (Gəncə-Qarabağ..., 2000, p. 292-293)؛ اما در گزارش ۱۸۲۳ به‌عنوان روستایی فقط ارمنی‌نشین با ۱۴ خانوار معرفی شده است (Opisanie..., 1866, p. 229).^۱ به‌جز روستای بزرگ آقالی با ۵۷ خانوار، ساکنان دیگر روستاهای محال ورنده تماماً ارمنی گزارش شده‌اند و در محال دیزک نیز، به‌جز روستای جوارلی،^۲ سایر آبادی‌ها تماماً ارمنی‌نشین توصیف شده‌اند (Opisanie..., 1866, p. 238-258). حال آنکه در گزارش پیشین، جمعیت درخور توجهی از مسلمانان در این مناطق می‌زیسته‌اند (Gəncə-Qarabağ..., 2000, p. 380-428).

زیرساخت‌های جمعیتی قره‌باغ، به‌ویژه جمعیت

مسلمانان، به‌محض بازگشت نسبی امنیت در منطقه رو به بهبود نهاد که اعطای معافیت‌های مالیاتی ازسوی خان جانشیر نیز بر این فرایند تأثیر بسزایی داشت (Opisanie..., 1866, p. 129-136). در تابعین قراچورلو از اویمای به نام «شیلان‌لو» یاد شده که ۱۰ سال پیش از نگارش گزارش از قره‌باغ مهاجرت کرده و کمتر از شش ماه پیش از نگارش، با اخذ سه سال معافیت مالیاتی ازسوی خان، به قره‌باغ بازگشته‌اند (Opisanie..., 1866, p. 234). بخش دیگر این جمعیت نیز تازه‌وارد بودند، ازجمله اویماقات آدیگوزل بیگ و امامقلی بیگ تابع دمیچی حسنلو با اخذ پنج سال معافیت مالیاتی از ایلروان آمده و در قره‌باغ سکونت یافته بودند (Opisanie..., 1866, p. 72). همچنین، نشانه‌های مکرری از اسکان جمعیت تازه‌وارد در قره‌باغ به چشم می‌خورد که برخی از آن‌ها صراحت داشته و برخی دیگر در حد گمان‌اند. ازجمله جماعت کوچ‌روی غیربومی مشتمل بر هفت خانوار با عنوان «مغان‌لی» و روستایی با عنوان «قراداغلی» دو بار در گزارش آمده است که یک بار مشتمل بر پنج و بار دیگر مشتمل بر یازده خانوار ثبت شده است (Opisanie..., 1866, p. 34-35). در ذیل روستای ارمنی گشی واقع در املاک جعفرقلی آقا، دو خانواده غیربومی از مبدأ خوی و نخجوان ثبت شده‌اند (Opisanie..., 1866, p. 42)؛ بااین‌حال، مهم‌ترین تلاش برای احیای سکونتگاه‌های پیشین ازطریق اسکان جمعیت جدید را می‌بایست متعلق به روستای قبادلی بدانیم.^۳ در گزارش ذکرشده چنین می‌خوانیم که محل بنای روستا، کاملاً خالی بوده و حاجی آقالار بیگ (از

^۱ سه خانواده از این تعداد، مربوط به خانواده‌های ارمنی پناهنده از محال شرور نخجوان بوده‌اند.

^۲ شامل پنج خانوار ترکمان که مأمور محافظت از بازهای خان بودند (Opisanie..., 1866, p. 239).

^۳ واقع در برگشاط که پیش‌تر از شورش داویت بیگ آسیب دیده بود.

تابعین خان)، با اسکان جمعیت تازه‌وارد از مبدأ ایروان، نخجوان و قره‌داغ، آن را آباد کرده و به همین سبب نیز به کلی از پرداخت مالیات معاف بوده و تمام درآمد آن به مالک پرداخت می‌شده است (Opisanie..., 1866, p. 97)؛ از این رو، وقوع جنگ‌های ایران و روس، بخشی از جمعیت موجود را نیز مجبور به ترک قره‌باغ کرد که در مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به اویماقات شاهسون و جبرئیل‌لو اشاره کرد (Opisanie..., 1866, p. 309؛ باکیخانوف، ۱۳۸۳، ص. ۲۱۳-۲۱۹).

در حواشی منابع تاریخی محلی، می‌توان به اطلاعات نه‌چندان مفصّلی دربارهٔ جمعیت گُرد منطقه دست یافت، از جمله قراباغ‌نامه‌ها اشاره‌های کوتاهی به اوبه‌های گُرد ساملو و قراچورلو در محال زنگه‌زور دارند (Xəzani, 2006, Adıgözəlbəy, 2006, p. 92 ; p. 186). همچنین، بهارلی در ذیل حکایتی کوتاه، مردمان گُرد را با ویژگی شخصیتی ساده‌دل ترسیم کرده است (Baharlı, 2006, p. 36)؛ باین‌حال، مهم‌ترین رخداد مربوط به گُردهای قره‌باغ در حداثی دورهٔ صفویه تا جنگ‌های ایران و روس، به پدیدهٔ راهزنی و غارتگری «کردهای قراچورلو» اختصاص دارد (Gəncə-Qarabağ..., 2000, p471؛ کرتاسی، ۱۴۰۳، ص. ۱۴۶-۱۴۷). مقایسهٔ دفاتر دیوانی و گزارش‌های روسی می‌تواند تصویر دقیق‌تری از این پدیده و همچنین از نظام ایل-عشایری قراچورلو ارائه دهد بدین نحو که قراچورلو نه یک ایل مشخص سازمان‌یافته، بلکه اتحادیه‌ای از هفت طایفه معرفی شده است: شیلانلی، گیلانچی، تاخمازلی (طهماسب‌لو؟)، شادمانلی، یورداخلی، سیدلر و نیز اویماقی موسوم به «گُرد» با ۸۶ خانوار

(Opisanie..., 1866, p. 234-236). با توجه به آنکه دیوانیان عثمانی در دفتر اجمال ۱۰۳/ق ۱۵۹۵م عشایر کوچ‌رو غیربومی را «سیاه‌خیمه» می‌خواندند (1595ci il..., 2022, p. 92-93)، می‌توان این فرضیه را مطرح کرد که اصطلاح قراچورلو، شکل تغییریافتهٔ «قراچادرلو» به معنای عشایر کوچ‌رو بوده است؛ بدین‌سان، مقصود از «نهب و غارت کردهای قراچورلو»، اشاره به تاخت‌وتازهای عشایر کوچ‌رو کردتبار در منطقه بوده است؛ باین‌حال در تابعین ایل کیرلو نیز به چهار طایفه مشتمل بر ۵۰ خانوار با عنوان «کرد قرامانلو»، «کرد بردع»، «کرد گرجستانی» و «دورتگر کرد»، برمی‌خوریم که باوجود ثبت به‌عنوان کوچ‌نشین، همگی در شهر شوشی سکونت داشته‌اند.^۱ همچنین از میان این چهار طایفه، تنها به منشأ واپسین طایفه اشاره شده است که بومی منطقه شروان بوده‌اند (Opisanie..., 1866, p. 134-135)

^۱ احتمال می‌رود که این گروه جمعیتی، اسلاف جمعیت مربوط به رخدادهای مربوط به کردهای قره‌باغی در سال‌های ابتدایی حاکمیت شوروی باشند (ییلماز و همکاران، ۱۳۹۹).

جدول ۴- تعداد خانوارهای استان قره‌باغ در ۱۸۲۳م

خانوار معاف از مالیات	خانوار مالیات پرداز	
۱۲۷۰	۱۹۲	شهر شوشی
۱۳۵۰	۹۱۴	املاک خانواده خان
۱۱۵	۱۳۳	املاک ستوان گل محمد بیگ
۸۷	۱۱۶	محال سیسیان
۱۳۲	۳۳۵	محال دمیرچی حسنلو
۱۱۶	۳۰۴	املاک کاپیتان اغورلو بیگ
۲۲	۳۴	محال گوی‌پاره
۲۲	۱۲۴۵	املاک ژنرال مایور مددوف
۹۷	۹۵	املاک کاپیتان اسماعیل بیگ
۴۲۷	۱۵۵	املاک کاپیتان حاجی آقار بیگ
۵۰	۱۸۳	املاک ستوان صفرعلی بیگ
۱۴۶	۱۸۳	محال برگشاط
۲۴۳	۱۸۳	محال باغابرت
۳۷۰	۳۷۸	املاک ستوان خانلار آقا
۲۱۹	۲۱۸	املاک کاپیتان رستم بیگ
۲۸۴	۲۴۸	محال کبیرلو به سرپرستی محمدعلی بیگ
۱۹۰	۵۰۸	محال تاتو
۱۵۳	۲۳۷	املاک اسدبیگ
۲۱۴	۱۶۴	محال کبیرلو به سرپرستی کاپیتان میرزاعلی بیگ
۳۲۶	۳۷۰	محال جوانشیر
۱۰۲	۱۴۳	محال طالش
۱۳۱	۹۹	محال خاچین
۲۵۹	۲۰۳	محال مهاجرنشینان
۷۴	۱۲۷	محال چله‌برد
۸۹	۱۲۹	محال خرده‌پاره دیزک
۸۳۲	۵۵	محال سیسیان
۳۳۲	۲۸۵	محال دیزک-جوانشیر
۲۴۱	۳۸۱	محال اتوزایکی
۷۰	۸۵	محال ایگرمی‌دورت
۲۴۴	۲۹۴	محال قراچورلو
۳۲۸	۲۹۷	محال ورنده
۱۷۸	۱۱۰	محال دیزک
۴۳۰	۷۹۲	املاک سرهنگ جعفرقلی آقا
۲۵	۴۲	محال جانان ترک
۹۴۹۰	۹۰۷۳	جمع

(Opisanie..., 1866, p. 304-305)

۵. مجموعه داده‌های آماری درباره جمعیت قفقاز جنوبی در ۱۸۸۶م و اولین سرشماری جمعیت امپراتوری روسیه ۱۸۹۷م

فرایند روسی‌سازی قفقاز، با هدف تثبیت سلطه سیاسی، فرهنگی و اداری روسیه بر این منطقه راهبردی، بلافاصله پس از انعقاد عهدنامه گلستان آغاز شد (مرشدلو، ۱۳۹۱، ص. ۲۱۲-۲۴۳). در این راستا، مقامات روسی با تشویق و حمایت از نویسندگان محلی، زمینه تألیف کتاب‌های تاریخی بسیاری را فراهم کردند. از جمله آثار برجسته این دوره می‌توان به *گلستان ارم* (حسینی و همکاران، ۱۳۹۳، ص. ۳۷-۵۶؛ نائیبان و جعفری، ۱۳۹۰، ص. ۱۳۷-۱۵۸) و *قره‌باغ‌نامه* اثر میرزا آدیگوزل بیگ (Adıgözölboy, 2006, p. 9-21) اشاره کرد که به‌عنوان منابعی ارزشمند برای شناخت تاریخ و فرهنگ قفقاز در آن زمان شناخته می‌شوند؛ با این حال، این تلاش‌های اولیه برای مستندسازی تاریخ و ویژگی‌های قفقاز کافی نبود و نیاز به گردآوری اطلاعات جامع‌تر و نظام‌مندتری احساس می‌شد. در همین راستا، دو مجموعه مهم اطلاعاتی با عنوان‌های *سالنامه قفقاز* و *مجموعه قفقاز* به‌طور متناوب منتشر شدند. *سالنامه‌های قفقاز* که به همت اداره نشر نایب‌السلطنه قفقاز به‌صورت سالانه منتشر می‌شدند، شامل اطلاعات متنوعی از جمله آداب و رسوم، تقویم‌ها و مناسبت‌های رایج (مانند اعیاد و مراسم‌های مذهبی در تقویم‌های هجری، ارمنی و...)، فواصل جغرافیایی میان شهرها و دیگر داده‌های اجتماعی و جغرافیایی منطقه بودند (نک: شمارگان مختلف این اثر، از جمله Kavkazskiy..., 1882Kavkazskiy..., 1847؛ اما مجموعه قفقاز که زیر نظر فرماندهی کل ارتش قفقاز منتشر می‌شد، محتوایی تخصصی‌تر و علمی‌تر داشت. این مجموعه علاوه بر اطلاعات تاریخی، شامل

خاطرات نظامیان روس از سفرها و عملیات جنگی در قفقاز بود (نک: شمارگان مختلف این اثر، از جمله Kavkazskiy..., 1903Kavkazskiy..., 1877؛).

با وجود این تلاش‌ها، دامنه اطلاعات گردآوری‌شده همچنان محدود بود و پاسخگوی نیازهای روبه‌گسترش امپراتوری روسیه در قفقاز نبود. خاصه آنکه پدیدآورندگان گزارش پیشین در ۱۸۲۳م نیز بر لزوم انجام سرشماری دقیق دیگری تأکید کرده بودند. این نیاز با اصلاحات نظام تقسیمات کشوری روسیه در سال ۱۸۶۶م که سامان‌دهی دقیق‌تر زیرمجموعه‌های اداری را ضروری می‌ساخت، تشدید شد (Seton-Watson, 1967, p. 385)؛ در نتیجه، در سال ۱۸۸۶م، فرایند سرشماری مفصلی آغاز شد که اطلاعات جمعیتی را براساس قومیت، دین و مذهب و با توجه به تقسیمات جغرافیایی وقت ثبت می‌کرد. نتایج این سرشماری به‌تناوب در نسخ مختلف *سالنامه قفقاز* به سال ۱۸۸۶ تا ۱۸۹۰م منتشر شد (Kavkazskiy..., 1886, p. 71-971890, p. 111-171؛ اما نهایتاً شکل منظم و منسجم آن در سال ۱۸۹۳م به طبع رسید (Svod..., 1893, p. 1-487).

چنان‌که از توضیحات ابتدایی این اثر برمی‌آید، هدف اصلی این گزارش ابتدا برای سامان‌دهی موضوع سربازی و دوم دقت‌بخشی به نظام مالیاتی بوده است (Svod..., 1893, p. III-VI). گزارش سرشماری قفقاز به‌صورت منظم و براساس تقسیمات جغرافیایی تنظیم شده است و شامل پنج استان اصلی (تفلیس، کوتایسی، ایروان، الیزابت‌پل و باکو)، دو ناحیه اداری (داغستان و قارص) و دو حوزه اداری (زاقالاتا و چرمون) می‌شود. نظر به اینکه موضوع بحث ما *قره‌باغ* است، تمرکز این بخش از نوشتار بر استان الیزابت‌پل قرار دارد؛ زیرا این استان بخش عمده‌ای از ولایت *قره‌باغ* دوره صفوی را در بر می‌گیرد، به‌جز مناطق جواد (محل تلاقی رودهای کر و ارس) و

لوری. افزون‌بر این، مناطقی مانند زنگه‌زور، قپانات و بخشی از ولایت شکی، که پیش‌تر جزو قره‌باغ نبودند، به این استان الحاق شده‌اند. مرکز این استان شهر گنجه بود که در دوره تسلط روسیه، به دستور ژنرال یرمولوف به الیزابت‌پُل تغییر نام یافت. استان الیزابت‌پُل به سه شهرستان تقسیم می‌شد: الیزابت‌پُل، نوخا و شوشی. از این میان، نوخا عملاً جزو قره‌باغ محسوب نمی‌شود و در این بحث مورد توجه نیست. شهرستان الیزابت‌پُل خود به دو بخش تقسیم می‌شد: بخش الیزابت‌پُل و بخش قزاق. شهرستان شوشی نیز شامل چهار بخش بود: شوشی، زنگه‌زور، جوانشیر و جبرائیل.

داده‌های آماری بسیار دقیق بوده و ساکنان هر واحد جغرافیایی را به تفکیک تعداد خانوار، تعداد سکنه به تفکیک جنسیت، دین، مذهب، قومیت و طبقه اجتماعی ارائه می‌کند که انعکاس دقیقی از تحولات جمعیتی و اجتماعی منطقه را در این آمارها می‌توان مشاهده کرد. اسامی روستاها نسبت به گزارش پیشین، دستخوش تغییرات فراوانی شده است به‌نحوی که نام‌های مشترک کمی می‌توان یافت؛ بنابراین، امکان اندکی برای مقایسه و تطبیق با

گزارش‌های پیشین فراهم می‌شود. همچنین برخلاف گزارش‌های پیشین که طوایف و اویماقات کوچ‌رو هویت مستقل و قدرتمندی داشتند، هیچ نشانی از جمعیت کوچ‌رو در این گزارش به چشم نمی‌خورد. همچنین، تغییر نام شهر شوشی نیز درخور توجه است. در گزارش‌ها، برای توصیف بخش و شهرستان از لفظ «شوشی» (Шушинский уѣзд) و برای توصیف شهر به‌عنوان مرکز همان شهرستان و بخش از لفظ «شوشا» (Шуша, уѣзид. Городъ) استفاده شده است (Svod..., 1893, p. 278). در شهر شوشا، جمعیت شامل ۴۱,۲۹۲ نفر تاتار (ترک‌زبان) و ۵۷,۸۹۳ نفر ارمنی گزارش شده است که نشان از افزایش شایان توجه جمعیت ارمنی نسبت به سال ۱۸۲۳ است (Svod..., 1893, p. 278-279؛ نک: **جدول ۵ و جدول ۶**). ارمنیان در این شهر ۵۸,۳۶ درصد از کل جمعیت را تشکیل می‌دادند، هرچند این نسبت کمتر از ادعای میرزا یوسف است که معتقد بود دوسوم جمعیت شوشا را ارمنیان تشکیل می‌دهند (قرباغی، ۱۳۹۰، ص. ۱۶۹).

جدول ۵- آمار جمعیتی شهرستان شوشی در گزارش ۱۸۸۶م

بخش		تاتار	ارمنی	کرد	روس	جمع
شوشی	خانوار	۸۶۴۸	۸۲۱۸	صفر	۷۰	۱۶۹۳۶
	نفر	۵۲۸۸۷	۷۳۰۸۱	صفر	۲۷۸	۱۲۶۲۴۶
جبرائیل	خانوار	۶۸۸۰	۱۵۴۰	۳۳۶	۴۵	۸۷۶۵
	نفر	۳۳۵۷۷	۱۱۶۶۸	۱۴۵۲	۲۱۳	۴۶۹۶۱
جوانشیر	خانوار	۶۷۷۵	۱۹۸۸	۹۳۱	صفر	۹۶۹۴
	نفر	۳۳۳۵۴	۱۶۰۷۳	۵۵۲۷	صفر	۵۴۹۵۴
زنگه‌زور	خانوار	۷۰۴۷	۶۹۰۶	۵۰۸۴	۷۸	۱۹۴۴۶
	نفر	۳۷۶۵۳	۵۷۴۲۵	۲۶۸۲۴	۴۶۹	۱۲۳۹۹۷
جمع کل	خانوار	۲۹۳۵۰	۱۸۶۵۲	۶۳۵۱	۱۹۳	۵۴۸۴۱
	نفر	۱۴۵۸۷۵	۱۴۳۰۵۹	۳۳۸۰۳	۹۶۰	۳۵۲۲۵۸

(Svod..., 1886, p. 278-279)

جدول ۶- آمار درصدی جمعیتی شهرستان شوشی به تفکیک مذهب

		شیعه	سنی	گریگور ارمنی	سایر
شوشی	نفر	۴۹,۸۲۱	۳,۰۶۶	۷۳,۰۵۳	۳۰
	درصد	۳۹,۴۴	۲,۴۳	۵۷,۹۸	۰,۰۲
جوانشیر	نفر	۲۹,۴۰۷	۹,۴۷۴	۱۶,۰۷۳	۰,۰۰
	درصد	۵۳,۵۱	۲۵,۲۴	۲۹,۲۵	۰,۰۰
جبرائیل	نفر	۲۰,۰۴۶	۱۲,۱۶۸	۱۱,۶۶۹	۲,۸۶۲
	درصد	۴۲,۸۷	۲۶,۰۳	۲۴,۹۸	۶,۱۲
زنگه‌زور	نفر	۵۴,۹۴۱	۱۰,۸۹۹	۵۷,۴۲۵	۷۲۸
	درصد	۴۴,۳۱	۸,۸۰	۴۶,۳۱	۰,۵۹
جمع کل	نفر	۱۵۴,۱۱۵	۳۶,۶۰۷	۱۵۸,۲۲۰	۳,۶۲۰
	درصد	۴۳,۸۳	۱۰,۴۱	۴۴,۹۸	۱,۰۳

(Svod..., 1893, p. 280)^۱

بررسی آمار جمعیتی روستاها نشان می‌دهد که بافت جمعیتی منطقه از لحاظ محدوده سکونت، تغییر چندانی نسبت به دوره پیشین نداشته است. بردع و ارسبار همچنان به‌طور مطلق محل سکونت ترکمانان مسلمان هستند و ارمنیان در این نواحی حضور ندارند (Svod..., 1893, p. 233-248). در مقابل، روستاهای ارمنی‌نشین مانند گذشته بیشتر در نواحی کوهستانی متمرکزند؛ باین‌حال، جمعیت ارمنیان درخور توجه است؛ به‌نحوی که نزدیک به نیمی از جمعیت شهرستان و توابع را تشکیل می‌دهند؛ ولی به‌سبب نبود سرشماری دقیق و مبتنی بر تعداد نفوس در دوره‌های پیشین، سنجش ادعا مبنی بر افزایش یا کاهش یافتن هریک از دو گروه مقدور نیست. در این میان، اقلیت‌های چشمگیری در گزارش‌ها ثبت شده‌اند. تعداد ۲۸۱۵ نفر در جبرائیل پیرو آیین علی‌اللهی و ۳۲۱ خانواده شامل ۱۵۸۵ نفر در زنگه‌زور از قوم تات ثبت شده‌اند (Svod..., 1893, p. 278-280). از دیگر نکات شایان توجه، فاصله

گرفتن چشمگیر جمعیت ارمنی و مسلمان در این دوره است؛ به‌نحوی که برخلاف ۱۷۴۷م^۲، روستاهای مختلط بسیار اندک‌اند و غالب سکونتگاه‌ها منحصراً از سکنه یک قوم تشکیل شده‌اند که نتیجه تنش‌ها و رویارویی‌های قومیتی در قرن هجدهم میلادی بوده و زمینه‌ساز بروز بحران‌های سیاسی در قرون بعدی شد. در قرن هجدهم میلادی، سرشماری‌های بسیاری در قلمرو امپراتوری روسیه انجام شد؛ اما این سرشماری‌ها اغلب به‌صورت پراکنده، توسط مقامات محلی و بیشتر به‌دست پلیس صورت می‌گرفت. این فرایند با مشکلات فراوانی ازجمله خطاهای محاسباتی و موانع قانونی همراه بود. نهاد پلیس گاه از انتشار داده‌ها خودداری می‌کرد، و وزارت داخله روسیه نیز انجام سرشماری‌ها را منوط به دریافت مجوز از نهادهای زیرمجموعه خود می‌دانست (Vrutsevich, 1896, p. 8-10)؛ لذا دومای روسیه با تصویب قانونی، زمینه انجام سرشماری جامعی را در سراسر قلمرو امپراتوری فراهم کرد و مسئولیت آن را به کمیته آمار وزارت داخله واگذار کرد (Vrutsevich, 1896, p. 37-40).

براساس این قانون، مأموران سرشماری با مراجعه به روستاها، معادن، مراکز مذهبی و املاک مالکان، به توزیع و تکمیل برگه‌های سرشماری پرداختند. نتایج این سرشماری در دو نسخه منتشر شد: نسخه خلاصه در دو مجلد برای تمام استان‌ها (Abshii..., 1905) و نسخه تفصیلی در ۸۹ مجلد که هر مجلد به یکی از استان‌های تابعه اختصاص داشت. مجلد ۶۳ این مجموعه به استان الیزابت‌پُل (گنجه سابق) مربوط می‌شود (Pervaya..., 1904). این سرشماری

^۲ چنان‌که شرح آن رفت، این اطلاعات برگرفته از دفاتر آماری دوران سلطنت شاه سلطان حسین صفوی بود.

^۱ درصدها از نگارنده سطور حاضر است.

اطلاعات تحلیلی گسترده‌ای شامل تعداد خانوارها به تفکیک تعداد فرزندان، میزان سواد، توزیع سنی جمعیت، مشاغل و... ارائه می‌داد؛ اما جزئیاتی درباره

اسامی روستاهای هر بخش و جمعیت آن‌ها ارائه نکرد و فقط آمار کلی بخش‌ها را در بر داشت.

جدول ۷- جمعیت شهرستان شوشی به تفکیک بخش‌ها براساس سرشماری ۱۸۹۷م

نام بخش	جمع کل سکنه	ارمنی	تاتار (آذربایجانی)	کرد	سایر
بخش شوشی	نفر	۱۳۸۷۷۱	۷۳۹۵۳	۶۲۸۶۸	۲۵۶
	درصد	۱۰۰	۵۳،۲۹	۴۵،۳۱	۰،۱۸
بخش جوشیر	نفر	۷۲۷۱۹	۱۹۵۵۱	۵۲۰۴۱	۳۴۸
	درصد	۱۰۰	۲۶،۸۹	۷۱،۵۷	۰،۴۸
بخش زنگه‌زور	نفر	۱۳۷۸۷۱	۶۳۶۲۲	۷۱۲۰۶	۲۲۰
	درصد	۱۰۰	۴۶،۱۶	۵۱،۴۶	۰،۱۶
بخش جبرائیل	نفر	۶۶۳۶۰	۱۵۷۴۶	۴۹۱۸۹	۱۳۴
	درصد	۱۰۰	۲۳،۷۴	۷۴،۱۱	۰،۲
جمع کل	نفر	۴۱۵۷۲۱	۱۷۲۸۷۲	۲۳۵۳۰۴	۹۵۸
	درصد	۱۰۰	۴۱،۵۸	۵۶،۶۰	۰،۲۳

۲۵،۸۸۱ نفر اصلاح شد که معقول‌تر است؛ بااین‌حال، ترکیب درصدی جمعیت شهر شوشا تقریباً مشابه گزارش قبلی باقی ماند^۳ (جدول ۷).

نتیجه‌گیری

منطقه قره‌باغ، به‌دلیل قرارگیری در مرکز مناقشات سیاسی، نظامی و اجتماعی سه قرن اخیر، شاهد تحولات گسترده‌ای در ساختارهای سیاسی، اجتماعی و اداری خود بوده است. در این راستا، دفاتر دیوانی و گزارش‌های اداری دوره‌های صفوی (دفتر اجمال، ۱۰۰۳/ق ۱۵۹۵م)، عثمانی (دفتر مفصل، ۱۱۴۴/ق ۱۷۲۳م) و روسی (گزارش ۱۸۲۳م و سرشماری‌های ۱۸۸۶-۱۸۹۷م) به‌عنوان منابعی متواتر

(1904, p. 2-3 Pervaya...)^۱

در این گزارش، برای اشاره به بخش شوشی و توابع آن از واژه «شوشی» و برای شهر از «شوشا» استفاده شده است. همچنین، در توصیف جمعیت تاتار، واژه «آذربایجانی» در پراکنش ذکر شده است (1904, p. 1-10 Pervaya...^۲). سرشماری ۱۸۹۷م در دو زمینه، تغییرات آماری چشمگیری نسبت به گزارش ۱۸۲۳ نشان می‌دهد که عبارت‌اند از: ۱. کاهش درخور توجه جمعیت کُرد در قره‌باغ؛ ۲. تصحیح جمعیت شهر شوشا. در گزارش ۱۸۲۳، جمعیت شوشا حدود یکصد هزار نفر برآورد شده بود که با توجه به شرایط آن زمان، اغراق‌آمیز به نظر می‌رسید؛^۳ اما در سرشماری ۱۸۹۷م، این رقم به

^۱ ۱۲۶۶/ق ۱۸۵۰م جمعیت شوشی را ۱۵،۶۶۷ نفر گزارش کرده است (نک: همدانی، ۱۲۶۶، برگ. ۹۳).

^۲ براساس این گزارش، جمعیت شهر شوشا شامل ۱۴،۴۲۰ نفر ارمنی، ۱۰،۷۷۸ نفر تاتار (آذربایجانی) و ۲۸۷ نفر از سایر گروه‌ها بوده است (Pervaya..., 1905, p. 2).

^۱ درصدها از نگارنده است.

^۲ اگر این رقم صحیح می‌بود، شهر شوشا می‌بایست چندین برابر پرجمعیت‌تر از شهرهای بزرگی چون باکو، تبریز، تهران و حتی مسکو و سن‌پترزبورگ می‌بود؛ حال‌آنکه شواهد تاریخی نیز چنین رقمی را تأیید نمی‌کنند. افزون بر این، محمدمهدی همدانی در سال

و منحصر به فرد، مستقیماً بازتاب‌دهنده منطق اداری و سیاست‌های حکومتی زمان خود هستند. دفاتر دیوانی صفوی و عثمانی، متناسب با نظام‌های سنتی مبتنی بر زمین‌داری، بیشتر بر ثبت داده‌های مالیاتی و نظام تیول‌داری متمرکز بوده و برخلاف دوران مدرن، توجه مستقیمی به سرشماری‌های فردی و هویتی نداشتند؛ باین‌حال، توجه دقیق این دفاتر به وابستگی‌های ایلی-عشایری و تطبیق آن با خوشه‌های مالیاتی، ابزاری راهگشا برای بازسازی بافت اجتماعی آن دوران است. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که دفتر مفردات صفوی از حیث ثبت جزئیات نفوس از دقت و جامعیت بسیار بیشتری برخوردار بوده است؛ اما متأسفانه نسخه‌های اصلی این دفاتر امروزه در دسترس نیستند. در دوره گذار، گزارش سال ۱۸۲۳م روسیه به عنوان حد واسطی بین نظام دیوانی سنتی (مبتنی بر محال‌های سنتی) و مدرن، ویژگی‌هایی از هر دو ساختار را در خود حفظ کرده است. در مقابل، سرشماری‌های اواخر قرن نوزدهم میلادی (۱۸۸۶ و ۱۸۹۷م) با ماهیتی کاملاً مدرن و با عبور از هویت‌های طایفه‌ای و تأکید بر اصالت فرد، داده‌های جمعیتی را با جزئیات دقیق براساس قومیت، دین و طبقه اجتماعی ثبت کرده‌اند؛ هرچند محدودیت توضیحات توصیفی در آن‌ها، همچنان پرسش‌های تحلیلی فراوانی را بی‌پاسخ می‌گذارد.

مطالعه تطبیقی این منابع، باوجود چالش‌هایی نظیر تفاوت‌های ماهوی در روش ثبت دیوانی و تغییرات اسامی جغرافیایی (توپونیم‌ها)، امکان ردیابی دقیق تحولات جمعیتی و سیاسی-اجتماعی قره‌باغ را فراهم می‌کند. واکاوی این اسناد، امواج مشخص و متمایزی از دگرگونی‌های دموگرافیک را به تصویر می‌کشد: نخست، کوچ منفی عشایر قزلباش در دوره انتقال قدرت از صفویه به عثمانی که نمود آن در خالی

شدن ده‌ها روستا (به‌ویژه در ناحیه ارسبار) در دفاتر عثمانی ثبت شده است؛ دوم، مهاجرت‌های ناشی از ناامنی پساصفوی و در پی آن، رانده شدن و پاک‌سازی جمعیت مسلمان از نواحی کوهستانی قره‌باغ (نظیر قپان و ورنده) در پی تنش‌ها و شورش‌های مسلحانه محلی در قرن هجدهم میلادی که به شکل‌گیری هسته‌های یکدست ارمنی در ارتفاعات انجامید؛ سوم، سیاست‌های بازتولید جمعیتی در دوره اقتدار خان جوانشیر، که با ایجاد شهر تازه تأسیس «شوشی» (با اکثریت مطلق اولیه مسلمان) و اعطای معافیت‌های مالیاتی، موجبات بازگشت آوارگان و اسکان مهاجران جدید را فراهم آورد؛ چهارم، مهاجرت اجباری بخش‌هایی از طوایف مسلمان نظیر اویماقات جبرئیل‌لو و شاهسون‌ها به داخل مرزهای ایران در جریان جنگ‌های ایران و روس؛ پنجم، تغییرات دموگرافیک اواخر قرن نوزدهم میلادی در دوره تسلط روسیه، که بارزترین نماد آن، تغییر ترکیب جمعیتی مراکز شهری نظیر شوشا و افزایش محسوس جمعیت ارمنه در آن (تا مرز ۵۸ درصد در سال ۱۸۸۶م) بوده است؛ باین‌حال، با تکیه بر اطلاعات کلان حاصل از دفاتر فوق، می‌توان ادعا کرد که باوجود این جابه‌جایی‌های مکرر و بحران‌های مقطعی در حفاصل سقوط صفویه تا آغاز قرن بیستم، شکل کلی و کلان‌بافت جمعیتی قراباغ (شامل استقرار سنتی ترکمانان و مسلمانان در دشت‌ها و نواحی جلگه‌ای آران، و تمرکز ارمنیان در نواحی کوهستانی) تا حدود زیاد دست‌نخورده باقی مانده و در مقیاس استانی دستخوش دگرگونی بنیادین (نظیر محو کامل یک قومیت) شده است. باوجود این، مهم‌ترین و مشخص‌ترین تغییر جمعیتی پنهان در دل این اسناد، کاهش شدید «روستاهای مختلط» و حرکت پرشتاب سکونتگاه‌ها به سمت «قطبی شدن

فضایی و قومیتی» است؛ فرایندی که طی آن، هم‌زیستی محلی جای خود را به روستاهای منحصراً تک‌قومیتی و تک‌مذهبی داد و همین تفکیک جغرافیایی-جمعیتی، پیش‌زمینه‌های لازم را برای مناقشات قومی در قرون بعدی فراهم ساخت.

منابع و مآخذ

استرآبادی، محمد مهدی بن محمد نصیر (۱۳۷۷).
جهانگشای نادری (به اهتمام عبدالله انوار).
انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی (۱۳۸۷). *اسنادی از روابط ایران و روسیه از صفویه تا قاجاریه* (رحیم و بهروز مسلمانیان قبادیانی، مترجم). مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
اصفهانی، محمد معصوم بن خواجگی (۱۳۶۸).
خلاصه السیر (به همت ایرج افشار). علمی
باکیخانوف، عباسقلی بن محمد قدسی بادکوبی
(۱۳۸۳). *گلستان ارم: تاریخ شیروان و داغستان از آغاز تا جنگ‌های ایران و روس* (عبدالکریم علی‌زاده، ویراستار). ققنوس
بورنوتیان، جورج (۱۳۹۹). *ارامنه و روسیه [۱۶۲۶-۱۷۹۶]* *تاریخچه‌ای مستند* (رجبعلی کاوانی، مترجم). نگارستان اندیشه.
بوداق منشی، قزوینی (۱۳۷۸). *جواهر الاخبار* (به
کوشش محسن بهرام‌نژاد). مرکز نشر میراث
مکتوب.
پورمحمدی املشی، نصرالله (۱۳۹۱). اهمیت دفترخانه
عصر صفوی و فرجام دفاتر دیوانی (۱۱۳۵-۹۰۷
ه. ق. / ۱۷۲۲-۱۵۰۲م). پژوهش‌های تاریخی،
۴(۳)، ۵۶-۴۳.

https://jhr.ui.ac.ir/article_16579.html
ترکمان منشی، اسکندر بیگ (۱۳۱۴). *تاریخ عالم‌آرای*

عباسی. دار الطباعة آقا سید مرتضی.

حسینی، سجاد، میرجعفری، حسین، و دهقان نیری،
لقمان (۱۳۹۳). *گلستان ارم؛ پیش‌رو در*
تاریخننگاری علمی در زبان فارسی. فصلنامه
مطالعات تاریخ اسلام، ۶(۲۰)، ۵۶-۳۷.

<http://journal.ptc.ac.ir/article-1-223-fa.html>
خاوری شیرازی، فضل‌الله بن عبدالنبی (۱۳۸۰). *تاریخ*
ذوالقرنین (ناصر افشارفر، مصحح). سازمان چاپ
و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
دنبلی، عبدالرزاق بیگ مفتون (۱۳۸۹). *مآثر سلطانیه*
(غلامحسین زرگری‌نژاد، مصحح). موسسه
انتشارات روزنامه ایران.

رافی، هاكوب ملیک هاكوبیان (۱۳۹۵). *ملوک خمسه:*
قره‌باغ و پنج ملیک ارمنی آن از فروپاشی صفویه
تا جنگ‌های ایران و روس (آرادر استپانیان،
مترجم). شیرازه.

رشتیانی، گودرز (۱۳۹۴). *گزیده احکام و فرامین*
شاهان ایران به حکام قفقاز. مرکز چاپ و نشر
وزارت امور خارجه.

رشتیانی، گودرز، و حسین‌پور اصل، سینا (۱۴۰۴).
سرشت و سرانجام پدیده دژنوک در قره‌باغ عصر
صفوی (۹۹۶-۱۰۱۴ق). *مطالعات اوراسیای*
مرکزی، ۱۸(۲)، ۱۱۹-۱۴۲.

<https://doi.org/10.22059/jcep.2026.393905.450319>
غفاری کاشانی، ابوالحسن (۱۳۶۹). *گلشن مراد: تاریخ*
زندیه (به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد). زرین.
قرباغی، میرزا یوسف (۱۳۹۰). *تاریخ صافی* (تاریخ
قره‌باغ از ابتدا تا دوره دوم جنگ‌های روس و
ایران) (حسین احمدی، مصحح). بنیاد مطالعات
تاریخ معاصر ایران.

قلی‌اف، الخان رضا اوغلو (۱۳۸۱). *نقد و بررسی*
«قره‌باغ نامه‌ها». کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، (۵۸) و
۵۹، ۲۱-۲۹. <http://noo.rs/bUP5U>

نائبیان، جلیل، و جعفری، فرشاد (۱۳۹۰). بررسی روش و بینش تاریخی عباسقلی آقا باکیخانوف (با تکیه بر کتاب گلستان ارم). *تاریخ‌نگاری*، ۲۱ (۸)، ۱۳۷-۱۵۸.

<https://doi.org/10.22051/hph.2014.855>

نطنزی، محمود بن هدایت‌الله افوشته‌ای (۱۳۷۲). *نقا وة الآثار فی ذکر الاخیار (احسان اشراقی، مصحح)*. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. همدانی، محمد مهدی (۱۳۶۶). *یادداشت‌های مأموریت محمد مهدی همدانی (اوضاع روسیه تزاری)*، نسخه خطی شماره ۹۹۰۹. کتابخانه مجلس.

ییلماز، هارون، شریف وانلی، عصمت، و مولر، دانیل (۱۳۹۹). *کردستان سرخ: مقالاتی چند پیرامون حیات سیاسی - اجتماعی کردهای قفقاز در دوران شوروی (۱۹۹۱ - ۱۹۲۰)*، (سیروان خسروزاده، مترجم). شیرازه.

کرتاتسی، کاتولیکوس آبراهام کرتی (۱۴۰۳). *تاریخ من و نادر، شاه ایران: وقایع‌نامه آبراهام کرتی* (فاطمه اروجی، مترجم). طهوری.

گلستانه ابوالحسن بن محمد امین (۱۳۴۴). *مجمل‌التواریخ (به اهتمام مدرس رضوی)*. دانشگاه تهران. محبوب فریمانی، الهه، و خسروبیگی، هوشنگ (۱۳۹۵). *دفاتر مالی در نظام دیوانسالاری عصر صفوی. فصلنامه تاریخ نامه ایران بعد از اسلام*، ۷ (۱۲)، ۲۵۱-۲۲۱.

https://tuhistory.tabrizu.ac.ir/article_5372.html

مرشدلو، جواد (۱۳۹۱). *خان‌نشین‌های قفقاز شرقی: ساختار سیاسی و تغییرات دوره روسی‌سازی* [رساله دکتری، دانشگاه تهران]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/cd2e44d95f2f27acc2bddcfdaef6089b>

مروی، محمدکاظم (۱۳۶۹). *عالم‌آرای نادری* (محمدامین ریاحی، مصحح). علم. نامی اصفهانی، محمدصادق (۱۳۶۳). *تاریخ گیتی‌گشا*. اقبال.

References

- Adıgözəl Bəy, M. (2006). *Karabakhnameh*. In A. Fərzəliyev (Ed.), *Karabakhnāmahs* (Vol. 1). Şərq-Qərb. [in Azerbaijani]
- Arak'el, of Tabriz. (2010). *Arak'el of Tabriz: Book of History* (G. A. Bournoutian, Trans.). Mazda Publishers.
- Baharlı. (2006). State of Karabakh. In A. Fərzəliyev (Ed.), *Karabakhnāmahs* (Vol. 3). Şərq-Qərb. [In Azerbaijani]
- Bournoutian, G. A. (Ed.). (2011). *The 1823 Russian Survey of the Karabagh Province: A Primary Source on the Demography and Economy of Karabagh in the First Half of the 19th Century*. Mazda Publishers.
- Bournoutian, G. A. (Trans.). (2020). *Armenian and Russia [1626-1796]: A Documented History*. Negarestan-e Andisheh. [In Persian]
- Caucasian Calendar for 1848 (1847). *Typography of the Chancellery of the Caucasian Viceregency*. [In Russian]
- Caucasian Calendar for 1860 (1859). *Typography of the Chancellery of the*

- Caucasian Viceregency*. [In Russian]
- Caucasian Calendar for 1882 (1881). *Typography of the Chancellery of the Caucasian Viceregency*. [In Russian]
- Caucasian Calendar for 1886 (1887). *Typography of the Chancellery of the Caucasian Viceregency*. [In Russian]
- Caucasian Calendar for 1890 (1890). *Typography of the Chancellery of the Caucasian Viceregency*. [In Russian]
- Caucasian Collection: Vol. II (1877). *Typography of the Staff of the Caucasus Military District*. [In Russian]
- Caucasian Collection: Vol. X (1886). *Typography of the Staff of the Caucasus Military District*. [In Russian]
- Caucasian Collection: Vol. XXIV (1903). *Typography of the Staff of the Caucasus Military District*. [In Russian]
- Concise Register of the Ganja-Karabakh Province (2010). (T. Nəcəfli, Ed.). AMEA. A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. [In Azerbaijani]
- Concise Register of the Ganja-Karabakh

- Province Dated 1595 CE (2022). (H. Qaramanlı, Ed.). AMEA. A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. [In Azerbaijani]
- Concise, Tīmār Ruznāmaçe, and Taḥvīl Registers of the Ganja-Karabakh Province (2023). (H. Qaramanlı, Trans.). AMEA. A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. [In Azerbaijani]
- Dambali, A. B. M. (2010). Traces of Sovereignty (G. Zargarinezhad, Ed.). Iran Newspaper Publishing Institute. [In Persian]
- Detailed Register of the Ganja-Karabakh Province (2000). (H. Məmmədov Qaramanlı, Trans.). Şuşa nəşriyyatı. [In Azerbaijani]
- Documents on Iran-Russia Relations (2008). (R. & B. Muslimianyan Qobadian, Trans.). Ministry of Foreign Affairs Printing and Publications Center. [In Persian]
- Estarābādī, M. N. (1998). Naderi World Conqueror (A. Anvar, Ed.). Injuman-i Āsār va Mafākhir-i Farhangī. [In Persian]
- General summary of the results of the first general census of the population of the Russian Empire conducted on 28 January 1897 (1905). Saint Peter's bourg [In Russian]
- Ghaffari Kashani, A. (1990). *T*Garden of Desire (History of Zandiyā) (G. Tabataba'i Mujd, Ed.). Zarrin. [in Persian]
- Golestaneh, A. B. M. A. (1965). Summary of Histories (M. Razavi, Ed.). Tehran University. [In Persian]
- Gümüşçü, O. (2008). The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Historical Geography. *Belleten*, 72, 914. <https://doi.org/10.37879/belleten.2008.911> [In Turkish]
- Hasan Jalaleants', S. (2013). *A History of the Land of Artsakh* (K. V. Ketendjian, Trans.). Mazda Publishers.
- Hasan Jalaleants'. E. (2009). *A Brief History of the Aghuank' Region* (G. A. Bournoutian, Trans.). Mazda Publishers.
- Hosseini, S., Mirjafari., H., & Dehqan Neyri, L. (2014). Golestan-e Eram: Pioneer in Scientific Historiography in the Persian Language. *Faslnāma-ye Moṭāla'āt-e Tārikh-e Eslām*, 6(20), 37–56. <http://journal.ptc.ac.ir/article-1-223-fa.html>. [In Persian]
- Hüseynov, Y. R. (2007). *Qarabağnāmahs as a source for studying the history of Azerbaijan*. Elm. [In Azerbaijani]
- Ismail-Begov, T. (1935). *World-Adorning History of Abbas I*. Dār al-Tibā'a-yi Āghā Sayyid Murtazā. [In Persian]
- Karabakhnāmahs* (2006). (N. Axundov & A. Fərzəliyev, Eds.). Şərq Qərb. [In Azerbaijani]
- Khavari Shirazi, F. N. (2001). *History of Zov'l-Qarnayn* (N. Afsharfar, Ed.). Ministry of Culture and Islamic Guidance Publishing Organization. [In Persian]
- Lori Vilayətinin İcmal Dəftəri (2004). (Mustafayev, Sh., Ed.). Nurlan. [In Azerbaijani]
- Mahbob Farimani, E., & Khosro Beygi, H. (2016). Fiscal Registers in the Safavid Era Bureaucracy. *Faslnāma-ye Tārikh-nāma-ye Īrān ba'd az Eslām*, 7(12). https://tuhistory.tabrizu.ac.ir/article_5372.html. [In Persian]
- Marvi, M. K. (1939). *Naderi's Scholars* (M. A. Riahi, ed.). Science. [In Persian]
- Murshidlu, J. (2012). *Khanates of Eastern Caucasus: Political Structure and Russification Changes (1160/1747–1260/1845)* [Doctoral dissertation, Tehran University]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/cd2e44d95f2f27acc2bddcfdaef6089b> [In Persian]
- Na'mī Işfahānī, M. S. (1984). *History of the World-Opener*. Iqbāl. [In Persian]
- Naeibian, J., & Ja'fari, F. (2011). Examining the Method and Historical Insight of Abbas Qoli Agha Bakikhanov (Relying on the Book Golestan-e Eram). *Tārikh-Negārī va Tārih-Negārī*, 21(8), 137–158. <https://doi.org/10.22051/hph.2014.855> [In Persian]
- Papazyan, A. D. (1965). *Persian documents of the Matenadaran: Texts and decrees (1601-1650 y.)* (Vol. 2). Academy of Sciences of the Armenian SSR. [In Russian]
- Pūrmūhammadī Amlashī, N. (2012). The importance of the administration system of Safavid dynasty and the destiny of its courthouse (1502- 1722). The importance of the administration system of Safavid dynasty and the destiny of its courthouse (1502- 1722). *Journal of Historical Research*, 4(3), 45–46. https://jhr.ui.ac.ir/article_16579.html?lang=en [In Persian]
- Qarābāghī, Y. (2011). *The Pure History (History of Karabakh from the Beginning*

- to the Second Period of the Russo-Iranian Wars). (H. Ahmadi, Ed.). Bonyād-e Moṭāla‘āt-e Tārikh-e Mo‘āṣer-e Īrān. [In Persian]
- Quliyev, A. R. O. (2002). Critique and Review of the “Qarābāgh-nāmahs”. *Ketāb-e Māh-e Tārikh va Jughrāfiyā*, (58/59), 21–29. <http://noo.rs/bUP5U> [In Persian]
- Raffi, H. M. H. (2016). *The Five Meliks: Karabakh and its Five Armenian Melikdoms from the Fall of the Safavids to the Russo-Persian Wars* (A. Stepanian, Trans.). Shīrāzeh. [In Persian]
- Rashtiani, G. (2015). *Selection of the decrees and orders of the Iranian kings to the rulers of the Caucasus*. Ministry of Foreign Affairs Printing and Publishing Center. [In Persian]
- Rashtiani, G., & Hoseinpourasl, S. (2026). The Nature and Outcome of the Dönuk Phenomenon in Qarabagh Region during Safavid Era (1587–1605). *Central Eurasia Studies*, 18(2), 119-142. <https://doi.org/10.22059/jcep.2026.393905.450319> [In Persian]
- Seton-Watson, H. N. G. (1967). *The Russian empire, 1801-1917*. Oxford University Press.
- Šīrāzī, F. A. (2001). *History of Zov’l-Qarnayn* (N. Afsharfar, Ed.). Ministry of Culture and Islamic Guidance Publishing Organization. [In Persian]
- Stéphannos, V. (1871). *Histoire choisie de Davith-Beg*. Edchmiadzin. In M.-F. Brosset (1886), *Collection D Historiens Arméniens*. Imprimerie de l’Académie Impériale des Sciences.
- Summary of Statistical Data on the Population of the Transcaucasian Krai, Extracted from the Household Lists of 1886*. (1893). I. Martirosian’s Typography. [In Russian]
- The 1819 Russian Survey of the Sheki Province (1866). Main Administration of the Vicegerent of the Caucasus Typography. [In Russian]
- The 1820 Russian Survey of the Shirvan Province (1867). Main Administration of the Vicegerent of the Caucasus Typography. [In Russian]
- The 1823 Russian Survey of the Karabagh Province (1866). [In Russian]
- The first general census of the population of the Russian Empire in 1897: LXIII Elisavetpol Governorate. (1904). Publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. [In Russian]
- The Survey of the Nakhichevan Province. (1833). Department of Foreign Trade Typographies. [In Russian]
- Torkman Monshi, A. (1935). *World-Adorning History of Abbas I*. Dār al-Ṭibā‘a-yi Āghā Sayyid Murtazā. [In Persian]
- Vrutsevich, M. S. (1896). *Theory and Practice of Population Censuses: On the Issue of the All-Russian Census in Russia*. A. G. Syrkin Typography. [In Russian]
- Xəzani, M. M. (2006). Book of the History of Karabakh. In A. Fərzəliyev (Ed.), *Karabakhnāmahs* (Vol. 2). Şərq Qərb. [in Azerbaijani]
- Yılmaz, H., Sherif Vanli, I., & Muller, D. (2020). *Red Kurdistan: Articles on the Political-Social Life of Caucasian Kurds in the Soviet Period* (S. Khosrouzadeh, Trans.). Shirazeh. [In Persian]
- Список литературы**
- Opisaniye Shirvanskoï provintsi sostavlennoe v 1820 godu* (1867). Тифлис: в типографии главного управления наместника кавказского
- Вруцевич, Михаил Софронович (1896) *Теория и практика переписей населения К вопросу о всенар. переписи в России*, Вильна: тип. А.Г. Сыркина
- Кавказский календарь на 1848 год* (1847) Тифлис: Типография Канцелярии Кавказского наместник
- Кавказский календарь на 1860 год* (1859) Тифлис: Типография Канцелярии Кавказского наместник
- Кавказский календарь на 1882 год* (1881) Тифлис: Типография Канцелярии Кавказского наместник
- Кавказский календарь на 1886 год* (1885) Тифлис: Типография Канцелярии Кавказского наместник
- Кавказский календарь на 1890 год* (1890) Тифлис: Типография Канцелярии Кавказского наместник
- Кавказский сборник: Томъ II* (1877) Тифлис: Типография Окружного Штаба Кавказского Военного Округа
- Кавказский сборник: Томъ XXIV* (1903) Тифлис: Типография Окружного Штаба Кавказского Военного Округа
- Кавказский сборник: Томъ X* (1886) Тифлис: Типография Окружного Штаба Кавказского Военного Округа

Общий свод по Империи результатов разработки, данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 год(1905) Санкт-Петербург
Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году (1866) Тифлис: издательство неизвестн
Описание Нахичеванской провинции. (1833). Санкт-Петербург: Тип. Департамента внешней торговли
Описание Шекинской провинции, составленное в 1819 (1866). Тифлис: типографии Главного управления наместника кавказского
 Папазян.А. Д. (1965) *Персидские документы Матенадарана Текст Указы. Вып. 2. (1601-1650 гг.)*, Ереван: Акад. наук Арм. ССР
Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: LXIII Елисаветпольская губерния(1904) Санкт-Петербург: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел
Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. (1893) Тифлис: Типография И. Мартиросьянца

Ədəbiyyat siyahısı

1595-*Cİ İL TARİXLİ GƏNCƏ-QARABAĞ VİLAYƏTİNİN İCMAL DƏFTƏRİ* (2022)

araşdırma və tərcümə Hüseynəddin Qaramanlı, Bakı: AMEA. A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
 Adıgözəl Bəy, M. (2006). *Qarabağnamə*. In A. Fərzəliyev (Ed.), *Qarabağnamələr* (Vol. 1). Şərq-Qərb
 Baharlı. (2006). *Əhvalatı-Qarabağ*. In A. Fərzəliyev (Ed.), *Qarabağnamələr* (Vol. 3). Şərq-Qərb.
Gəncə-Qarabağ əyalətinin İcmal dəftəri (2010). (T. Nəcəfli, Ed.). AMEA. A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu.
Gəncə-Qarabağ əyalətinin İcmal, Timar ruznamçə və Təhvil dəftərləri (2023). (H. Qaramanlı, Trans.). AMEA. A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu.
Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri [Detailed Register of the Ganja-Karabakh Province]. (2000). (H. Məmmədov Qaramanlı, Trans.). Şuşa nəşriyyatı.
 Hüseynov, Y. R. (2007). *Qarabağnamələr* Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi, Bakı: Elm.
Lori Vilayətinin İcmal Dəftəri (2004). Mustafayev, Sh. (ed). Nurlan.

Kaynakça

Gümüüşü,O. (2008). The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Historical Geography. *Belleten*, 72, 914.
<https://doi.org/10.37879/belleten.2008.911>